

ลิลิตกระบวนแห่พระกรัณพยุหยาตรา ในฐานะของ
วรรณคดีที่เกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตรา

ในบทนี้ผู้วิจัยแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 หัวข้อ คือ

- 3.1 คำราวาควยกระบวนเสด็จประพาสและกระบวนพยุหยาตรา
- 3.2 ลักษณะกระบวนแห่พยุหยาตราในวรรณคดีร้อยกรอง สมัยอยุธยา
ตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 - 3)
- 3.3 วิเคราะห์ลิลิตกระบวนแห่พระกรัณพยุหยาตรา ในแง่ของวรรณคดี
ร้อยกรองที่เกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตรา

3.1 คำราวาควยกระบวนเสด็จประพาสและกระบวนพยุหยาตรา

กระบวนเสด็จประพาสและกระบวนพยุหยาตรานั้น ถือเป็นประเพณีที่มีมาแต่ครั้ง
กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์มาลาได้ทรงอธิบายไว้ในคำนำ เรื่องลิลิต
กระบวนแห่พระกรัณพยุหยาตราทั้งทางสถลมารคและทางชลมารค พระนิพนธ์ของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า

... กระบวนเสด็จประพาสและกระบวนพยุหยาตรานั้น เป็นลักษณะ
ของการประชุมพลฝึกซ้อมกระบวนยุทธ ซึ่งถือว่าเป็นการจำเป็น
สำหรับประเทศที่มีทหาร เพราะโดยปกติ ย่อมเอาทหารไว้อยู่
ประจำการแต่พอสมควร ที่ไม่จำเป็นจะต้องเอาไว้ประจำการ
ก็ปล่อยให้ไปทำมาหากินและประกอบกิจการต่าง ๆ เพื่อให้เกิด
โภคทรัพย์สำหรับบ้านเมือง ถ้าเวลาเกิดศึกสงคราม ก็เรียก
บรรดาพลที่ปล่อยไประดมกลับ เขามาประจำทำการศึกสงครามกว่า

จะเสร็จจึงปล่อยให้ไปอีก ประเพณีดังนี้ เป็นการผ่อนผันให้สะดวก
ทุกฝ่าย แต่มีข้อขัดข้องอยู่บ้าง เพราะผู้คนที่ปลดปล่อยไปอยู่ตาม
ภูมิลำเนาเสียชานาน เวลาที่มีการเรียกกลับเข้ามา ความรุ่มร้อน
เรื่อรังไม่คล่องแคล่วในกระบวนการยุติธรรม ไซ้แต่เท่านั้น ถึงในส่วนการ
ตรวจเตรียมจัดสรร เครื่องศาสตราวุธยุทโธปกรณ์ และพาหนะสำหรับ
กองทัพ ถาทอดทิ้งนี้ไว้จนกระทั่งมีการทัพศึกจึงตรวจตรากัน
ก็ยากที่จะพร้อมได้ทันการ ด้วยเหตุนี้จึงรู้สึกเห็นความจำเป็น
ทุกประเทศแต่โบราณมา ที่จะต้องเรียกระดมพลเข้ามาฝึกซ้อมกระ
บวนยุทธเป็นครั้งเป็นคราวโดยกำหนด การอันนี้จึงมีมาจนตราย
เท่าทุกวันนี้

... การเรียกระดมพลเข้ามาซ้อมกระบวนยุทธ จำต้องมีการกำหนด
เวลาเพื่อมิให้เสียประโยชน์ทางอื่นโดยไม่จำเป็น ขรรณนิยม
การระดมพลครั้งกรุงศรีอยุธยาจึงกำหนดเวลาว่างจากการทำนา
คือในเดือน 4 เดือน 5 ซึ่งเป็นฤดูที่เก็บเกี่ยวข้าวขึ้นยุ้งฉาง
เสร็จแล้วครั้งหนึ่ง กับเดือน 11 เดือน 12 ซึ่งเป็นฤดูที่ปักดำนา
เสร็จแล้วครั้งหนึ่ง และเพื่อมิให้การระดมพลซ้อมกระบวนยุทธ
เป็นการสูญเสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ครั้งกรุงเก่าก็มักจะเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปประพาสป่า
หรือไปประกอบพระราชพิธีโคพิธีหนึ่งก็ใด ดังเช่น การเสด็จขึ้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ, "ค่านา"

ลิลิตกระบวนแห่พระกริ่ง

พยุหยาตราทางสถลมารคและทางชลมารค, หน้า 1 - 3.

นมัสการพระพุทธบาทในเดือน 4 หรือการจัดแห่พระกรฐินเนื่อง
เข้าในกระบวนพยุหยาตราในเดือน 11 เดือน 12 เป็นต้น¹

3.1.1 กระบวนเสด็จครั้งกรุงศรีอยุธยา

ตำราว่าด้วยกระบวนเสด็จตามธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยานั้นแบ่ง
ลักษณะของกระบวนเสด็จออกเป็น 2 ลักษณะ คือ กระบวนเสด็จประพาสอย่างหนึ่ง และ
กระบวนพยุหยาตราอย่างหนึ่ง

กระบวนเสด็จประพาส หมายถึง กระบวนเสด็จประพาสโดยปกติ ทั้งที่มีการ
ประทับแรมและมีไต่ประทับแรม แบ่งลักษณะกระบวนต่างกันเป็น 4 อย่าง คือ

1. กระบวนเสด็จทางชลมารค (ไปทางลำนน้ำ)
2. กระบวนเสด็จไปทางบกด้วยกระบวนราช (เดินเท้า)
3. กระบวนเสด็จไปทางบกด้วยกระบวนช้าง และ
4. กระบวนเสด็จไปทางบกด้วยกระบวนม้า

กระบวนเสด็จประพาสนี้ ถ้าจัดอย่างเต็มตำรา จำนวนผู้คนและพาหนะที่กำหนด
จะมีจำนวนมากทีเดียว² แต่การจัดเต็มตำรานั้น นาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง เช่น เสด็จไป
พระราชทานพระกรฐิน เป็นต้น ถ้าเสด็จไปทางไกล ๆ หรือเป็นการควมมีเวลาเตรียม
น้อย หรือที่สุดจะเสด็จประพาสอย่าง "เที่ยวเล่น" ก็คงจะลดกระบวนในนอยลงตามสะดวก
และตามพระราชอัชฌาศัย กระบวนแห่เสด็จทางบก 3 อย่างนั้น ถ้าเสด็จไปไหน

¹ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ, ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้ง
กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานใน
งานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณทิไลย ณ เมรุทองสนามหลวง
พุทธศักราช 2493 (กรมศิลปากรจัดพิมพ์, 2493), หน้า 63 - 64.

² ดูรายละเอียดเรื่องเดียวกัน, หน้า 1 - 10.

ไกล ๆ คงใช้กระบวนราบ ถ้าเสด็จไปทางไกลหรือเสด็จไปในเวลามืดค่ำ เสด็จกระบวนข้าง ถ้าเป็นการเสด็จไปอย่างปัจจุบันทันด่วนก็ทรงมา¹

กระบวนพยุหยาตรา หมายถึง กระบวนแห่เสด็จที่ย่อมาจากเสด็จไปการสงครามมิใช่สำหรับเสด็จโดยปกติ กระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่นั้นมีคนมากถึง 10,000 คน² มีตำรากระบวนแห่เสด็จครั้งกรุงศรีอยุธยาว่าด้วยวิธกระบวนพยุหยาตรา ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เรียกว่า "กระบวนเพชรพวง" ซึ่งมีทั้งกระบวนทางบก และทางน้ำ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกระบวนพยุหยาตรามีอยู่ 2 ลักษณะ คือ กระบวนพยุหยาตราใหญ่และกระบวนพยุหยาตรา³ ลักษณะรูปกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่และอย่างน้อยนั้น ไม่แตกต่างกันมากนัก เพียงแต่ตัดกระบวนบางอย่างออกไปบางเท่านั้น เช่น ในกระบวนแห่พระกรัณพยุหยาตราทางชลมารค ถ้าจัดเป็นพยุหยาตรา³ ก็ตัดกระบวนจักรงคเสนาแห่ผ้าไตรพระกรัณออก เพราะผ้าไตรเอาไปคอยรับเสด็จไว้ที่วัด คงแห่แต่กระบวนเสด็จพระราชดำเนินเท่านั้น

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63 - 64.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

³ กระบวนพยุหยาตราใหญ่ จัดในโอกาสถวายผ้าพระกรัณหรือในโอกาสเสด็จฯ เสด็จพระนคร ส่วนกระบวนพยุหยาตรา³ โดยปกติจัดในการเสด็จถวายผ้าพระกรัณ. (ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2470 ได้ทรงวางหลักเกณฑ์การจัดวิธกระบวนเรือพระราชพิธีสำหรับเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคขึ้นเป็น 5 แบบ คือ กระบวนพยุหยาตราใหญ่, กระบวนพยุหยาตรา³, กระบวนราบใหญ่, กระบวนราบน้อย และกระบวนราบย่อ)

ปลายกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินมักจะเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปนมัสการพระพุทธบาท จึงเกิดเป็นธรรมเนียมในราชสำนัก ว่าด้วยตำรากระบวนเสด็จไปพระพุทธบาทซึ่งต้องมีธรรมเนียมการล้อมวงที่พลับพลาท่าเจ้าสนุกอย่างหนึ่งด้วย ในสมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะการเสด็จประพาสและกระบวนพยุหยาตรา ก็ยังคงใช้ตามแบบแผนของกรุงเก่า เพียงแต่พระเจ้าแผ่นดินมักจะมีโอกาสเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทได้บ่อยครั้งอย่างแตกอน จึงมีหลักฐานเกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตราไปนมัสการพระพุทธบาทน้อยมาก ส่วนใหญ่จะมีแต่กระบวนพยุหยาตราที่ใช้ในการเลียบพระนคร และใช้ในกระบวนแห่พระกรฐินเท่านั้น

3.1.2 ตำรากระบวนเพชรพวง

กระบวนพยุหยาตรานั้น เป็นกระบวนแห่เสด็จที่ย่อมาจากการเสด็จไปในราชการสงครามมิใช่สำหรับเสด็จประพาสอย่างปกติ ดังนั้น การจัดรูปกระบวนพยุหยาตรา จึงนับว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับกองทัพ เพราะการเดินทางที่ดี การรบที่ดี จำต้องกระทำให้ได้เปรียบข้าศึกอันจะนำไปสู่ชัยชนะในที่สุด การจัดกระบวนพยุหยาตราจึงได้มีแบบแผนและตำราเป็นหลักฐานสืบเนื่องกันมา แต่ทั้งนี้ก็ย่อมจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามกาลระอันควร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในยุคหลัง ๆ การจัดกระบวนพยุหยาตราได้เปลี่ยนไปจากแบบแผนในตำราเดิมหลายอย่าง และการจัดก็มีได้กระทำขึ้นเพื่อใช้ในการสงครามอย่างแตกอน แต่จัดขึ้นเพื่อความจำเป็นแก่การรักษาแบบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนพระราชอิสริยยศขององค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระประมุขแห่งชาติไว้เท่านั้น

กระบวนพยุหยาตราจะมีขึ้นในสมัยใดนั้น ไม่มีหลักฐานปรากฏแน่นอน ในหนังสือพงศาวดาร¹ กล่าวว่า เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2076 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้แปลง

¹ตรี อมาตยกุล, พระราชพงศาวดารกรุงสยาม

(พระนคร : โรงพิมพ์

เรือแซเป็นเรือชัยและเรือศิระสัตว์ต่าง ๆ จากหลักฐานในพระราชพงศาวดารนี้ แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระมหาจักรพรรดินี้มี "เรือยาว" ที่ใช้ในกระบวนพยุหยาตราเกิดขึ้นแล้ว

สำหรับเรือกระบวนพยุหยาตรานั้น มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เรียกกันว่า "กระบวนเพชรพวง" ซึ่งมีทั้งกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค และทางสถลมารค

3.1.3 ลักษณะกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในกระบวนเพชรพวง

กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในตำรากระบวนเพชรพวงได้วางเรือกระบวนไว้เป็น 5 กระบวนย่อย คือ กระบวนหน้าชั้นนอก, กระบวนหน้าชั้นใน, กระบวนเรือพระราชมหาราช, กระบวนหลังชั้นในและกระบวนหลังชั้นนอก¹ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงให้คำอธิบายไว้ในหนังสือสาส์นสมเด็จพระเจ้า "กระบวนเพชรพวงของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนี้ควรนับว่า ได้วางเรือกระบวนไว้เป็น 5 สายคือ สายกลางเป็นเรือพระที่นั่งสายในทั้งขวาซ้ายเป็นเรือแห และสายนอกทั้งขวาซ้ายเป็นเรือเรือกัน"² เรือกระบวนพยุหยาตราในกระบวนเพชรพวง มีเรือทั้งสิ้น 115 ลำ ดังรายละเอียดของเรือกระบวนดังนี้

¹ มีภาพกระบวนเพชรพวงทางชลมารค บางตอนอยู่ใน ประชุมจดหมายเหตุ, สมัยอยุธยา ภาค 1, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี, (โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510), ต่อจากหน้า 84.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 227.

รื้อกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช¹

(กระบวนเพชรพวง)

<u>ชายนอก</u>	<u>ชายใน</u>	<u>กลาง</u>	<u>ขวาใน</u>	<u>ขวานอก</u>
┌	2			┌
พิฆาต				พิฆาต
┌				┌
พิฆาต				พิฆาต
┌				┌
พิฆาต				พิฆาต
┌				┌
แซครลีนชู้				แซศักดิ์บัว
┌				┌
แซอนนตสมุท				แซวิกันชล
┌				┌
แซศรีสมุท				แซรวารี

¹ อนุเชิณ นัทชยุ, ประวัติเรือพระราชพิธี, (สถานีทหารเรือกรุงเทพฯ, 2516),
หน้า 13 - 16.

ชายนอกชายในกลางขวาในขวานอก

—

แซวักชนสาคร

—

แซจบสาคร

—

ทาวชมชัย

—

สุพรรณทาว

—

ชัยเขจรภาชี

—

ชัยภายิ่ง

—

ชัยญาณทิพย์

—

เกิดภาศัย

—

แซลีนฐสวัสดิ์

—

แซไชยานพ

—

ขรรค์นาว

—

ชัยขรรค์

—

ชัยอัศวาว

—

ชัยภานะ

—

ชัยอธิการ

—

ชัยภูเลิศ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชายนอกชายในกลางขวาในขวานอก

┌

┌

สภุชชัย

ชัยชำนะ

┌

┌

พิษณุชัย

ชัยเรืองฤทธิ์

┌

┌

ชัยนทีหวั่น

ชัยไพทวารณี

┌

┌

ขจรชัย

ชัยนคร

┌

┌

ราชสีห์น้อย

คชสีห์น้อย

┌

┌

ราชสีห์ใหญ่

คชสีห์ใหญ่

┌

┌

ม้าใหญ่

เสียดงาใหญ่

┌

┌

สุรพิमान

อั้งหมะ

ชายนอกชายในกลางขวาในขวานอก

อินทรีทิพย์

สินธุบั๊กมี

รำไพบิน

วิหคาลัย

ศรีสุทธารด

เสพนที

บินอากาศ

บั๊กมีถวิล

โฉบไตรภพ

โคมหามหรรณพ

คงคากรินทร์

อุทกธารา

สิงหาคันนาวา

สิงหรัศนาศน์

มกรมหามหันตเดช

มกรมหามหัจจรรย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

<u>ซ้ายนอก</u>	<u>ซ้ายใน</u>	<u>กลาง</u>	<u>ขวาใน</u>	<u>ขวานอก</u>
_____	_____		_____	_____
โชมคยา	นาคนายก		นาคอุครราช	โชมคยา
_____	_____		_____	_____
โชมคยา	นาคवासูกวี		นาคเทรา	โชมคยา
_____	_____		_____	_____
โชมคยา	ครุฑเทร็จไตรจักร		ครุฑเห็นระเห็จ	โชมคยา
_____	_____	_____	_____	_____
โชมคยา	เอกชัยชัยรัตนพิमान	_____	เอกชัยชัยบวรสวัสดิ์	โชมคยา
_____	_____	_____	_____	_____

ทองแขวนฟ้าโพเวียง เรือพระที่นั่งชลวิมานชัย ทองแขวนฟ้าบ้านใหม่

ศูนย์วิทยพัทยากร

เรือพระที่นั่งไกรสรมารถ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เรือพระที่นั่งศรีพิมานชัย

เรือพระที่นั่งไกรแก้วจักรรัตน

ชายนอกชายในกลางขวาในขวานอก

┌

┌

┌

โตฤทธิชัย

เรือกระบวนใน

โตกำแหงอาทิตย์

┌

┌

┌

มานอย

ประทุ
(เรือไม่ปรากฏชื่อ)

เลียงฉาน้อย

┌

┌

┌

แซ

แซ

┌

┌

┌

แซ

แซ

┌

┌

┌

แซ

แซ

┌

┌

┌

พิฆาต

พิฆาต

┌

┌

┌

พิฆาต

พิฆาต

เรือในตำรากระบวนเพชรพวงทั้ง 115 ลำ กำหนดลำดับชื่อตลอดจนตำแหน่ง
ชั้นและหน่วยของผู้ที่ลงประจำเรือไว้ดังนี้¹

¹อัญเชิญ นัทธยู, เรื่องเดิม, หน้า 17 -21.

1. กระบวนเรือ ชั้นนอก

คัมภ์ที่ 1	ขวา	เรือพิฆาตไม่ปรากฏชื่อ	ขุนศาล
	ซ้าย	เรือพิฆาตไม่ปรากฏชื่อ	ขุนศาล
คัมภ์ที่ 2	ขวา	เรือพิฆาตไม่ปรากฏชื่อ	ขุนศาล
	ซ้าย	เรือพิฆาตไม่ปรากฏชื่อ	ขุนศาล
คัมภ์ที่ 3	ขวา	เรือพิฆาตไม่ปรากฏชื่อ	ขุนศาล
	ซ้าย	เรือพิฆาตไม่ปรากฏชื่อ	ขุนศาล
คัมภ์ที่ 4	ขวา	เรือแซ็คกักบัว	สมีนกรอินทร์
	ซ้าย	เรือแซครลินธุ์	สมีนเพชรน้อย
คัมภ์ที่ 5	ขวา	เรือแซวิภันชนล	พระยาเกียรติ
	ซ้าย	เรือแซอนนตสมุท	พระยาพระราม
คัมภ์ที่ 6	ขวา	เรือแซรววารี	พระโชฎีก
	ซ้าย	เรือแซศรีสมุท	หลวงทองหล่อ
คัมภ์ที่ 7	ขวา	เรือแซสินธุ์สวัสดิ์	พระสมมติบาล
	ซ้าย	เรือแซวิภันชนสาคร	พระราไชยสวรรค์
คัมภ์ที่ 8	ขวา	เรือแซไชยานพ	หลวงศรียศ
	ซ้าย	เรือแซจบสาคร	พระยาจุฬา
คัมภ์ที่ 9	ขวา	เรือขรรค์นาว	ขุนทรณนทร์
	ซ้าย	เรือทาวมชัย	ขุนเทพนทร์
คัมภ์ที่ 10	ขวา	เรือชัยขรรค์	(ตำรวจใหญ่ขวา)
	เรือชัย	ซ้าย	เรือสุพรรณตาว
คัมภ์ที่ 11	ขวา	เรือชัยอัครวร	หลวงปราบพลรบ มาขวา
	ซ้าย	เรือชัยจักรพาศี	หลวงปราบพลแสน มาซ้าย

คัมภีร์ที่ 12	ชวา ชาย	เรื่อชัยภานุชนะ เรื่อชัยภานุยั้ง	พระกำแพง ข้างชวา พระราชวังเมือง ข้างชาย
คัมภีร์ที่ 13	ชวา ชาย	เรื่อชัยอธิการ เรื่อชัยญาณทิพย์	หลวงเทพาธิบตี สัสดีชวา หลวงศรีภักลาสมุทร สัสดีชาย
คัมภีร์ที่ 14	ชวา ชาย	เรื่อชัยภูเลิศ เรื่อเกิดภานุชัย	พระยาพิชัยสงคราม อาสาชวา พระยารามคำแหง อาสาชาย
คัมภีร์ที่ 15	ชวา ชาย	เรื่อชัยชำนะ เรื่อสภานุชัย	พระยาพิชัยบรมฤทธิ์ เชนทองชวา พระยาวิจิตรณรงค์ เชนทองชาย
คัมภีร์ที่ 16	ชวา ชาย	เรื่อชัยเรื่อธงฤทธิ์ เรื่อพิณนุชัย	พระยาทายนน้ำ พระยาเคโซ
คัมภีร์ที่ 17	ชวา ชาย	เรื่อชัยไหวจรณี เรื่อชัยนทีหวน	พระยาอมราช กรมเมือง พระยาพลเทพ กรมนา
คัมภีร์ที่ 18	ชวา ชาย	เรื่อชัยนคร เรื่อขจรชัย	พระยาธรรมมา กรมวัง พระยาคด้าง กรมคด้าง
คัมภีร์ที่ 19	ชวา ชาย	เรื่อคชสีห์น้อย เรื่อราชสีห์น้อย	พระยาสุรเสนา พระยามหาอำมาตย์
คัมภีร์ที่ 20	ชวา ชาย	เรื่อคชสีห์ใหญ่ เรื่อราชสีห์ใหญ่	พระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหม พระยาจักรี สมุหนายก
คัมภีร์ที่ 21	ชวา ชาย	เรื่อเลียงผาใหญ่ เรื่อมาใหญ่	พระยาเทพอรชุน พระยาราชนิกุล

2. กระบวนหน้าชั้นใน

คัมภีร์ที่ 22	ชวา	เรืออั้งหะ	หลวงอินนาวา
กระบี่	ชาย	เรือสุรพิมาน	หลวงพรหมนาวา
คัมภีร์ที่ 23	ชวา	เรือสินธุปักชี	อาสาหกเหล่า
นกอินทรี	ชาย	เรืออินทรีทิพย์	อาสาหกเหล่า
คัมภีร์ที่ 24	ชวา	เรือวิหคาลัย	อาสาหกเหล่า
นกหัสติณี	ชาย	เรือรำไพบิน	อาสาหกเหล่า
คัมภีร์ที่ 25	ชวา	เรือเสพนที	อาสาหกเหล่า
นกเทศ	ชาย	เรือศรีสุทธาชาล	อาสาหกเหล่า
คัมภีร์ที่ 26	ชวา	เรือปักชีถวิล	อาสาหกเหล่า
นกหงอนตั้ง	ชาย	เรือบินอากาศ	อาสาหกเหล่า
คัมภีร์ที่ 27	ชวา	เรือโตมหามหรรณพ	กรมตำรวจ
สิงโต	ชาย	เรือโตจบทพไตร	กรมตำรวจ
คัมภีร์ที่ 28	ชวา	เรืออุทกธารา	หลวงศรีสำแดงฤทธิ
กิลน	ชาย	เรือคงคากรินทร์	หลวงสิทธิสำแดงรณ
คัมภีร์ที่ 29	ชวา	เรือสิงห์รัตนาศน์	(ไม่ปรากฏนายลำ)
สิงห์	ชาย	เรือสิงห์คั่นนาวา	(ไม่ปรากฏนายลำ)
(ตั้งแต่คัมภีร์ที่ 29 ถึงคัมภีร์ที่ 37	มีมาแข่งบนบกฝั่งละ	20 มา รวม 40 มา)	
คัมภีร์ที่ 30	ชวา	เรือมกรมหมมหัตจรรย	(ไม่ปรากฏนายลำ)
นาค	ชาย	เรือมกรมหมมหันตเดช	(ไม่ปรากฏนายลำ)
คัมภีร์ที่ 31	ชวานอก	เรือโฆมคยา	(ไม่ปรากฏชื่อ)
			เกณฑ์หัดอย่างฝรั่งชวา
	ชวาใน	เรือนาคอุรราช	หลวงพิพิธเคชะ
นาคสามเศียร	ชายใน	เรือนาคนายก	ขุนพิพิธณรงค์
	ชวานอก	เรือโฆมคยา	(ไม่ปรากฏชื่อ) เกณฑ์หัดอย่างฝรั่งชาย

ตั๊กที่ 32	ชวานอก	เรือโฆมคยา(แขง)	อาษาวิเศษชวา	
	ชวาใน	เรือนาคเหรา	จมนัสรรเพชภักดี	
	เหรา	ชายใน	เรือนาควาสุกรี	จมนัสริสรักษ์
	ชายนอก	เรือโฆมคยา(แขง)	อาษาวิเศษชาย	
ตั๊กที่ 33	ชวานอก	เรือโฆมคยา(แขง)	ตำรวจใหญ่ชวา	
	ชวาใน	เรือครุฑเห็นระเห็จ(คุชัก)	หลวงวาสุเทพ	
	ครุฑ	ชายใน	เรือครุฑตรีจไตรจักร(คุชัก)	หลวงพิฆณุเทพ
	ชายนอก	เรือโฆมคยา(แขง)	ตำรวจใหญ่ชาย	
ตั๊กที่ 34	ชวานอก	เรือโฆมคยา(กัน)	หลวงมหามนตรี	
			ตำรวจในชวา	
	ชวาใน	เรือเอกชัยพื้นคำ	ขุนอินทรเทพ	
		ชัยบรรสวัสดิ์	ตำรวจใหญ่ชวา	
ประทุหนำชั้นใน	ชายใน	เรือเอกชัยพื้นคำ	ขุนพิเรนทร	
		ชัยรัตนพิमान	ตำรวจใหญ่ชาย	
	ชายนอก	เรือโฆมคยา(กัน)	หลวงมหาเทพ	
			ตำรวจในชาย	

3. กระบวนเรือพระราชยาน

ตั๊กที่ 35 ชวาใน เรือทองแขวนฟ้า¹(คุชัก, กัน) ชวาบ้านใหม่

¹เรือทองแขวนฟ้า เป็นเรือคุชัก สมัยรัตนโกสินทร์เรียกเรือทองชวานฟ้าดำ 1 เรือบ้านลำ 1

	กลาง	เรือพระที่นั่งชลวิมานชัย	ดั่งชั้นที่ 5	กิ่ง	พินคำ
	ชายใน	เรือทองแขวนฟ้า(คู่ชก, กั้น)	ชาวบานโพธิ์เรียง		
	กลาง	เรือพระที่นั่งไกรสรมารต	ดั่งชั้นที่ 4	กิ่ง	พินคำ
	กลาง	เรือพระที่นั่งศรีพิมานชัย	ดั่งชั้นที่ 3	กิ่ง	พินคำ
	กลาง	เรือพระที่นั่งไกรแก้วจักรรัตน	ดั่งชั้นที่ 2	กิ่ง	พินคำ (ทรงพระเทวกรรม)
	กลาง	เรือพระที่นั่งศรพรมชัย	ดั่งชั้นที่ 1	กิ่ง	พินแดง (ทรงพระชัยวัฒน์)
	กลาง	เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย	ลำทรง	กิ่ง	พินคำ
	กลาง	เรือพระที่นั่งไกรสรमुख	ลำรอง	กิ่ง	พินคำ
คัมภีร์ 36	ชวานอก	เรือโขมคยา(กั้น)			ทหารในชวา
	ชวาใน	เรือพระที่นั่งศรีสุนทรชัย(กั้น)			ขุนวิสุตรโยชามาตย์ กิ่ง พินคำ
	ชายใน	เรือพระที่นั่งไกรสรจักร(กั้น)			ขุนราชโยชาเทพ กิ่ง พินคำ
	ชายนอก	เรือโขมคยา(กั้น)			ทหารในชาย
คัมภีร์ 37	ชวานอก	เรือโขมคยา(กั้น)			สัสดีชวา
ประตูหลังชั้นใน	ชวาใน	เรือเอกชัยเทินทาว		พินคำ	ขุนราชรินทร์ ตำรวจชวานอก
	ชายใน	เรือเอกชัยหลาวทอง		พินคำ	ขุนอินทรเทพ ตำรวจชายนอก
	ชายนอก	เรือโขมคยา(กั้น)			สัสดีชาย
					(หมคทหารมาบนบกแข่งเพียงนี้)

4. กระบวนหลังชั้นใน

คัมภีร์ 38	ขวา	เรือมกรเตร็จไตรภพ	พระพรหมสุรินทร์
	กลาง	เรือพระที่นั่งเอกชัย-พื้นแดง	กรมพระราชวังบวร
	ซ้าย	เรือมกรจบจักรวาท	พระอินทรักษา
คัมภีร์ 39	ขวา	เรือนาคจักรคทาธรทอง	เจ้าแผ่นดินไวยวรรณาด
	กลาง	เรือพระที่นั่งเอกชัย-พื้นดำ	เจ้าตากกรม
	ซ้าย	เรือนาคของรัตน	เจ้าหมื่นเสมอใจราช
คัมภีร์ 40	ขวา	เรือโตก่าแห่งอาทิตย์	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	กลาง	เรือกระบวนใน	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	ซ้าย	เรือโตกฤทธิพิชัย	(ไม่ปรากฏนายลำ)
คัมภีร์ 41	ขวา	เรือเสียงฆานอย	หมื่นนรินทร์เสนี
ประตูลังชั้นนอก	กลาง	(เรือไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	ซ้าย	เรือมานอย(มานำ)	หมื่นศรีสทเทพ

5. กระบวนหลังชั้นนอก

คัมภีร์ 42	ขวา	เรือแซ(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	ซ้าย	เรือแซ(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
คัมภีร์ 43	ขวา	เรือแซ(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	ซ้าย	เรือแซ(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
คัมภีร์ 44	ขวา	เรือแซ (ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	ซ้าย	เรือแซ(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
คัมภีร์ 45	ขวา	เรือพิฆาต(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
	ซ้าย	เรือพิฆาต(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)
คัมภีร์ 46	ขวา	เรือพิฆาต(ไม่ปรากฏชื่อ)	(ไม่ปรากฏนายลำ)

กระบวนเรือพยุหยาตราตามตำรา กระบวนเพชรพวง รวมทั้งเรือที่ต่อใหม่ ใน
 ช่วงสมัยอยุธยาหลังแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนี้ ส่วนใหญ่ได้ยุบไปแล้ว ส่วนที่
 เหลือก็ถูกเผาเผาทำลายครั้งเสียกรุงในปี พ.ศ. 2310 เสียหมดสิ้น เรือต่าง ๆ ที่ใช้ใน
 กระบวนเพชรพวงจึงมิได้เหลือตกทอดมา ถึงสมัยหลัง ๆ เลย อย่างไรก็ตามจะเห็นว่า
 ในสมัยอยุธยานั้น การจัดกระบวนพยุหยาตรายังคงยึดถือตามตำรากระบวนเพชรพวงเป็น
 สำคัญ ถึงแม้จะมีกระบวนเสด็จไปพระพุทธบาทเกิดขึ้นอีกกระบวนหนึ่งก็ตาม แต่การเสด็จไป
 นมัสการพระพุทธบาทในบางปี พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราอย่างตำรา
 เพชรพวงหาได้เสด็จตามอย่างทีกล่าวในกระบวนเสด็จไปพระพุทธบาทแต่อย่างใดไม่ และ
 กระบวนเพชรพวงนี้คงใช้เป็นแบบอย่างกันต่อ ๆ มาจนกระทั่งเสียกรุงแก่พม่าในปี พ.ศ.
 2310 ในที่สุด

3.1.4 ลักษณะกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในสมัยกรุงธนบุรี

เนื่องจากเรือในกระบวนพยุหยาตราครั้งกรุงศรีอยุธยาไม่มีเหลืออยู่เลย สมเด็จพระ
 เจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดฯให้สร้างเรือขึ้นใหม่ทั้งหมด. เรือที่สร้างขึ้นใหม่ส่วนมากเป็นเรือ
 ชัย(เรือคั้ง) ไม่ปรากฏว่ามีเรือศิระสัตว์เลยแม้แต่ลำเดียว สำหรับเรือพระที่นั่ง ใต้แก่
 เรือพระที่นั่งศรีสักหลาดพื้นแดง และมีเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า (เข้าใจว่าสร้างขึ้นใหม่
 แต่ใช้ชื่อเดิม) เป็นเรือพระที่นั่งรอง ลักษณะเรือกระบวนในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น
 มีแผนผังดังนี้.

เรือกระบวนเรือในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ชาย

กลาง

ขวา

กระบวนหน้า

เรือคั้ง ทหารในขวา

เรือคั้ง ทหารในซ้าย

ชายกลางขวา

เรือกั้ง เกณฑ์ค้อย่างฝรั่ง

เรือกั้ง เกณฑ์ค้อย่างฝรั่ง

เรือกั้ง เกณฑ์ค้อย่างฝรั่ง

เรือกั้ง เกณฑ์ค้อย่างฝรั่ง

เรือกั้ง (พระยาราชนิกุล)

เรือกั้ง (พระยาเทพอรชุน)

เรือกั้ง ตำรวจในขวา

เรือกั้ง ตำรวจในซ้าย

เรือกั้ง ตำรวจใหญ่ขวา

เรือกั้ง ตำรวจใหญ่ซ้าย

เรือกั้ง ตำรวจนอกขวา

เรือกั้ง ตำรวจนอกซ้าย

เรือกั้ง สนมพลเรือนขวา

เรือกั้ง สนมพลเรือนซ้าย

เรือกั้ง ทหารในขวา

เรือกั้ง ทหารในซ้าย

ชายกลางขวา

เรือกั้ง ทหารบ้านโพเรียง

เรือกั้ง ทหารบ้านใหม่

เรือกั้ง ทหารบ้านโพเรียง

เรือกั้ง ทหารบ้านใหม่

เรือกั้ง พลพันขวา

เรือกั้ง พลพันซ้าย

เรือกั้ง พลพันขวา

เรือกั้ง พลพันซ้าย

เรือกั้ง พลพันขวา

เรือกั้ง พลพันซ้าย

เรือกั้ง พลพันขวา

เรือกั้ง พลพันซ้าย

เรือกั้ง พลพันขวา

เรือกั้ง พลพันซ้าย

เรือกั้ง พลพันขวา

เรือกั้ง พลพันซ้าย

ชาย

กลาง

ขวา

เรือคั้ง พลพันขวา

เรือคั้ง พลพันซ้าย

เรือคั้ง พลพันขวา

เรือคั้ง พลพันซ้าย

เรือคั้ง พลพันขวา

เรือคั้ง พลพันซ้าย

เรือคั้ง พลพันขวา

เรือคั้ง พลพันซ้าย

เรือพระที่นั่ง ศรีสัตกหลาด พันแดง เขียนลายรดน้ำ
เรือพระที่นั่ง ทองแขวนฟ้า บ้านใหม่ โปเรียง

กระบวนหลัง

เรือชัย ทนายเลือก

เรือปืน เรือท้ายพระที่นั่ง

เรือชัย ทนายเลือก

เรือชัย ทหารในขวา

เรือชัย ทหารในซ้าย

ชายกลางขวาเรือชัย เกณฑ์ค้อย่างฝรั่งขวาเรือชัย เกณฑ์ค้อย่างฝรั่งชายเรือชัย อาสาวิเศษขวาเรือชัย อาสาวิเศษชายเรือตำรวจใหญ่ขวาเรือตำรวจใหญ่ชายเรือกราบ ตำรวจนอกขวาเรือกราบ ทหารในขวาเรือกราบ สนมทหารขวาเรือกราบ ทนายเลือกนอกชายเรือกราบ ทหารในขวาเรือกราบ ตำรวจใหญ่ชายเรือกราบ ทนายเลือกนอกขวา เรือกราบ สนมทหารชายเรือกราบ ตำรวจนอกชาย

เรือในวิวกระบวนทั้ง 64 ลำในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้กำหนดลำดับ
ชื่อตลอดจนตำแหน่งชั้นยศและหน่วยของผู้ที่ลงประจำเรือไว้ดังนี้

1. กระบวนหน้า

คัมภ์ที่ 1	ขวา	เรือค้ำทหารในชาย	นายจรงใจสนิท
	ซ้าย	เรือค้ำทหารในขวา	นายจิตรรักษา
คัมภ์ที่ 2	ขวา	เรือค้ำ	เกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง
	ซ้าย	เรือค้ำ	เกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง
คัมภ์ที่ 3	ขวา	เรือค้ำ	เกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง
	ซ้าย	เรือค้ำ	เกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง
คัมภ์ที่ 4	ขวา	เรือค้ำ	พระยาเทพอรชุน
	ซ้าย	เรือค้ำ	พระยาราชนิกุล
คัมภ์ที่ 5	ขวา	เรือค้ำ มีปืนใหญ่ 2 กระบอก	ตำรวจในชาย
	ซ้าย	เรือค้ำ มีปืนใหญ่ 2 กระบอก	ตำรวจในขวา
คัมภ์ที่ 6	ขวา	เรือค้ำ	ตำรวจใหญ่ชาย
	ซ้าย	เรือค้ำ	ตำรวจใหญ่ขวา
คัมภ์ที่ 7	ขวา	เรือค้ำ	ตำรวจนอกชาย
	ซ้าย	เรือค้ำ	ตำรวจนอกขวา
คัมภ์ที่ 8	ขวา	เรือค้ำ	สนมพลเรือนชาย
	ซ้าย	เรือค้ำ	สนมพลเรือนขวา
คัมภ์ที่ 9	ขวา	เรือค้ำ	ทหารในชาย
	ซ้าย	เรือค้ำ	ทหารในขวา
คัมภ์ที่ 10	ขวา	เรือค้ำ	ทหารบ้านใหม่
	ซ้าย	เรือค้ำ	ทหารบ้านโพเรียง

¹ อนุเชิญ นัทธย, เรื่องเดิม, หน้า 22 - 25.

คัมภีร์	11	ขวา	เรือคัง	ทหารบ้านใหม่
		ซ้าย	เรือคัง	ทหารบ้านโพเรียง
คัมภีร์	12	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	13	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	14	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	15	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	16	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	17	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	18	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	19	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	20	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา
คัมภีร์	21	ขวา	เรือคัง	พลพันซ้าย
		ซ้าย	เรือคัง	พลพันขวา

กลาง เรือพระที่นั่งศรีสี่กษัตราค พนแดง เขียนลายรดน้ำ

กลาง เรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า บ้านใหม่-โพเรียง

2. กระบวนหลัง

คัมภีร์ที่ 22	ขวา	เรือชัย	ทนายเลือก
	กลาง	เรือปืน ทายเรือพระที่นั่ง	
	ซ้าย	เรือชัย	ทนายเลือก
คัมภีร์ที่ 23	ขวา	เรือชัย	ทหารในซ้าย
	ซ้าย	เรือชัย	ทหารในขวา
คัมภีร์ที่ 24	ขวา	เรือชัย	เกณฑ์หัตถ์อย่างฝรั่งซ้าย
	ซ้าย	เรือชัย	เกณฑ์หัตถ์อย่างฝรั่งขวา
คัมภีร์ที่ 25	ขวา	เรือชัย	อาสาพิเศษซ้าย
	ซ้าย	เรือชัย	อาสาพิเศษขวา
คัมภีร์ที่ 26	ขวา	เรือตำรวจใหญ่ชายปืนใหญ่	
		2 กระบอก	พระอภัยวานิช
	ซ้าย	เรือตำรวจใหญ่ขวาปืนใหญ่	
		2 กระบอก	ลอมวังซ้าย 30 คน
คัมภีร์ที่ 27	ขวา	เรือกราบ	ทหารในซ้าย
	ซ้าย	เรือกราบ	ทหารในขวา
คัมภีร์ที่ 28	ขวา	เรือกราบ	ทหารเลือกหอกซ้าย
	ซ้าย	เรือกราบ	สนมทหารขวา
คัมภีร์ที่ 29	ขวา	เรือกราบ	ตำรวจใหญ่ซ้าย
	ซ้าย	เรือกราบ	ทหารในขวา
คัมภีร์ที่ 30	ขวา	เรือกราบ	ตำรวจนอกซ้าย
	กลาง	เรือกราบ	สนมทหารซ้าย
	ซ้าย	เรือกราบ ¹	ทหารเลือกหอกขวา

¹เรือกราบ ในท้ายกระบวนนี้ ในยุครัตนโกสินทร์เปลี่ยนไปเรียกว่า "เรือแข่ง"

ริ้วกระบวนเรือในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นจัดกระบวนเพียง 2 กระบวนเท่านั้น คือ กระบวนหน้าและกระบวนหลัง เรือที่ใช้ในกระบวนมีเพียง 64 ลำ ไม่ปรากฏว่ามีเรือพิฆาต, เรือคู่ชัก, เรือประตู่, เรือแซงหรือเรือกันแต่อย่างใด และมีลักษณะแปลกอีกอย่างหนึ่งคือ ทหารขวา, ตำรวจขวา, จัดไว้ในแนวซ้าย ส่วนทหารซ้าย, ตำรวจซ้าย กลับจัดไว้ในแนวขวาแทน ริ้วกระบวนเรือในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ ไม่อาจนำไปเทียบกับกระบวนเพชรพวงไคเลย ทั้งนี้เพราะยังขาดเรือต่าง ๆ อีกมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรือพระที่นั่งไม่ปรากฏว่ามีเรือพระที่นั่งกิ่งหรือเรือพระที่นั่งที่ใช้ในกระบวนพยุหยาตราโดยตรง คงมีแต่เรือพระที่นั่งศรีสักหลาดและเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้าเท่านั้น แม้แต่ริ้วกระบวนก็มีเพียง 3 สาย แทนที่จะแบ่งเป็น 5 สายอย่างเช่นในกระบวนเพชรพวง สาเหตุที่ทำให้รูปแบบของริ้วกระบวนเปลี่ยนแปลงไปก็คงเนื่องมาจากขาดเรือสำคัญ ๆ ซึ่งถูกพม่าทำลายเสียหมดครั้งเสียกรุงในปี พ.ศ. 2310 ประกอบกับตลอดรัชสมัยของพระองค์ มีแต่ราชการสงคราม จำนวนเรือที่สร้างขึ้นใหม่มีน้อย จึงทำให้ไม่สามารถจัดริ้วกระบวนแบบเพชรพวงไค

3.1.5 ลักษณะกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-3

ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-3 ทรงโปรดฯ ให้สร้างเรือในริ้วกระบวนพยุหยาตราเพิ่มขึ้นอีกมากมาย¹ และเข้าใจว่าคงมีการเสด็จทางชลมารคหลายครั้ง แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับริ้วกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในประกาศพระราชพิธีแต่อย่างใด คงมีแต่หลักฐานที่กล่าวถึงกระบวนเสด็จพระราชทานพระกรู้นทางชลมารคอย่างสามัญในจดหมายอย่างธรรมเนียมการพระราชพิธีในรัชกาลที่ 1 ซึ่งก็มีไคจัดเป็นกระบวนพยุหยาตราเป็นแต่เพียงกระบวนเสด็จอย่างสามัญเท่านั้น

เกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในสมัยนี้ มีหลักฐานอยู่ในวรรณคดีประเภทรอยกรองบางเรื่อง เช่น กระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ในลิลิตพยุหยาตรา

¹ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างเรือพระราชพิธีในสมัยต่าง ๆ ได้จากภาคผนวก ค. หน้า 254 - 258.

เพชรพวง บทนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) บทชมพยุหยาตราเรือ ในโคลงสั้น
เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บทนิพนธ์ของพระยาทรง และกระบวนแห่
พระกรัณพยุหยาตราทางชลมารค ในเรื่องลิลิตกระบวนแห่พระกรัณพยุหยาตราทางสถลมารค
และทางชลมารค พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่าเป็นต้น

3.1.6 ลักษณะกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคในกระบวนเพชรพวง

ลักษณะกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคในตำรากระบวนเพชรพวงนั้น ปรากฏ
ภาพริ้วกระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตราทางช้างชั้นพระพุทธรบาท ในประชุม
จดหมายเหตุ สมัยอยุธยาภาค 1 ภาพนี้เป็นริ้วกระบวนแห่พยุหยาตรา ณ วัน ๒๗ ค่ำ จุล
ศักราช 1038 (พ.ศ. 2219) ปีมะโรงอัฐศก¹ ซึ่งเป็นช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง
(พ.ศ. 2199 - พ.ศ. 2231) ริ้วกระบวนนี้แสดงให้เห็นจำนวนพลที่อยู่ในกระบวนครั้งนั้น
ว่ามีช้าง 112-117 เชือก, คน 1552-1562 คน และมา 104 มา ริ้วกระบวนมี 4 ริ้ว
มีรายละเอียดดังนี้

ช้างแข่ง	15	}	ข้าง 25 (30)				
คน ริ้วนอก	300						
ริ้วใน	300			600			
มา ระหว่างริ้ว	17			}	49		
ในริ้ว	32						
ช้างแข่ง	15			}	คน 1200		
คน ริ้วนอก	300						
ริ้วใน	300					600	
มา ระหว่างริ้ว	17					}	49
ในริ้ว	32						
			มา 98				

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณ, ประชุม
จดหมายเหตุ สมัยอยุธยาภาค 1, (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510), ต่อจาก
หน้า 86.

ช่างพระที่นั่งทรง	1	}	6	}	87		
ช่างพระที่นั่งนำ	1						
ช่างพระที่นั่งรอง	2						
ช่างเชือกทอง	2	}	81				
ช่างแห หน้า	16						
หลัง	65						
มาพระที่นั่ง	2	}	6				
มาถือธงนำ	2						
มาสารวัต	2						
คนตีกลองไทยใหญ่	6	}	150 (160)			}	352(362)
คนตีกลองมลายู	8						
คนถือธงฉาน	8						
หอกแห	40						
กลองชนะ	54						
เครื่องสูง หน้า	20			}	28		
หลัง	8						
แหในกระบวน	202						

รายละเอียดในภาพริ้วกระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตรา ทรงช้างขึ้น
พระพุทธรบาทจุลศักราช 1038 ปีมะโรง อัฐศก คงมีอยู่เพียงเท่านี้ . นอกจากนี้ในประชุม
จดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค 1 ยังมีภาพริ้วกระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินทรงมาลงมา
แต่พระพุทธรบาท ณ วัน ๒๓ ๕ คำ จุลศักราช 1038 (พ.ศ. 2219) ปีมะโรง อัฐศก¹

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี,
เรื่องเดิม, หน้า (1).

ภาพริ้วกระบวนนี้มีหลักฐานว่า นายสม, นายถิ (อาลักษณ์ชุมรง) นายบุญคง และนายเชิด (อาลักษณ์แทนตามฉบับ) เป็นผู้จำลองขึ้นเมื่อ วัน 5ธู 10 ค่ำ จุลศักราช 1142 (พ.ศ. 2323) ปีชวด โทศก ซึ่งตรงกับรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ริ้วกระบวนนี้แสดงให้เห็นจำนวนพลในกระบวนดังนี้

ศรียมา	นำ	1	}	43	}	พระที่นั่ง	11	} 148 มา
	แหหน้าขวา	21					พระเจาลูกเขย	
	ซ้าย	21		หมอมปี	1			
	แหหลังขวา	51	}	102	}	แหหน้า	53	
	ซ้าย	51					แหหลัง	

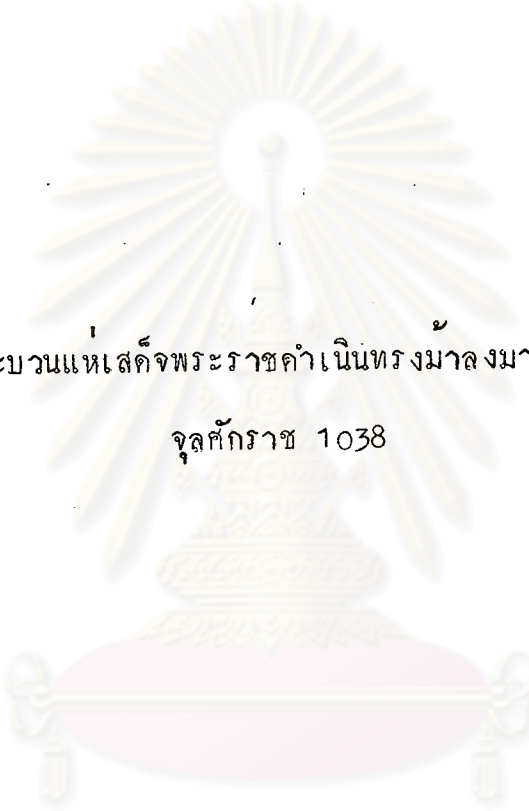
นอกจากภาพริ้วกระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินทรงมาลงมาแต่พระพุทธรูปแล้ว ยังมีคำอธิบายตอนท้ายว่า

... มาพะทหลวงขุนหมื่น แลมาไซมานำแหหน้า 19 มา พญาพะทหลวง
ขุนแลมาหัวพันมหาดไทย แลมาไซหลัง 33 มา ศรียมาแหหน้าหลัง
53 มา มาแขกทหาร 10 มา ถ้าเอาตามอย่างพยุหยาตรา มาแข่งคำ
รวจในขวา 33 มา มาแข่งคำรวจในซ้าย 33 มา มาแข่งคำรวจนอก
ขวา 33 มา มาแข่งคำรวจนอกซ้าย 33 มา

มาเกราะทอง มาอาษา และมาทิศฝ่ายขวา 150 มา มาเกราะ
ทอง มาอาษาแลมาทิศฝ่ายซ้าย 150 มา ศรียมาแหหน้าหลัง แขงซ้าย
ขวา ถ้าเต็มจำนวน 450 มา¹

ริ้วกระบวนทั้ง 2 ข้างต้น มีรายละเอียดและมีภาพประกอบอยู่ในประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 หน้า 86(1) - 86(11) ในที่นี้จะขอแสดงเฉพาะภาพริ้วกระบวนเสด็จพระราชดำเนินทรงมาลงมาแต่พระพุทธรูป ดังลักษณะของภาพในหน้า 70(1)-70(11)

¹ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี, เรื่องเดิม, หน้า (1).

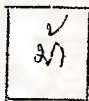
ภาพวีวาระบวณแหเสด็จพระราชาเนนทรงมาลงมาแต่พระพุทบาท

จุลศักราช 1038

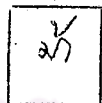
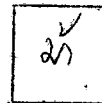
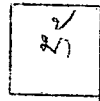
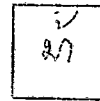
ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สวสวสว ๑
สวสว

สวสวสว ๑
สว

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๗

๒
๓๗๖๓๖๓

๓๗

๒
๓๗๖๓๖๓

๓๗

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๑

๑

๑

๑

๑

๑

๑

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๑
๒๓๖๓๖๓๖๓

๓๗

๓๗

๒
๓๗๖๓๖๓

๓๗

๒
๓๗๖๓๖๓

๓๗

กำหนด

2^2

พหุนาม
อันดับ 3

9

2^2

แยกตัวประกอบ

2^2

แยกตัวประกอบ

2^2

แยกตัวประกอบ

2^2

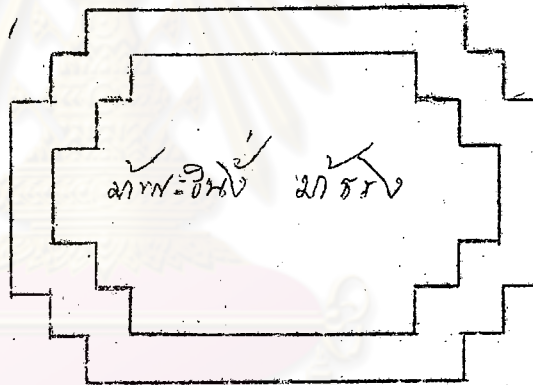
พหุนาม
อันดับ 2

9

2^2

พหุนาม
อันดับ 2

2^2

พหุนาม
อันดับ 2

9

2^2

พหุนามอันดับ 2

2^2

พหุนาม
อันดับ 2

9

2^2

แยกตัวประกอบ

2^2

แยกตัวประกอบ

2^2

แยกตัวประกอบ

2^2

กำหนด

2^2

๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

น.ส. น.ส. น.ส. น.ส. น.ส. ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

นาย นาย นาย นาย นาย ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

นาย นาย นาย นาย นาย ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

นาย นาย นาย นาย นาย ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

นาย นาย นาย นาย นาย ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

นาย นาย นาย นาย นาย ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน ๘๓ กรมชลประทาน

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓/๓

กรมหลวง

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *กำแพงห้อง*

๓๓ *ชั้นล่าง*

๓๓ *ชั้นบน*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓๓ *หน้าห้องประชุม*

๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓

๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓

๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓

๓) (จำทำ)๓

๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓

๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓

๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓ ๓) (จำทำ)๓

๓๓ หนังสือโครงการ

๓๔ ที่หมายผู้ทรงคุณวุฒิ

หน้า	หน้า	หน้า	หน้า	หน้า
๓๕	๓๖	๓๗	๓๘	๓๙
หน้า	หน้า	หน้า	หน้า	หน้า
๓๕	๓๖	๓๗	๓๘	๓๙
หน้า	หน้า	หน้า	หน้า	หน้า
๓๕	๓๖	๓๗	๓๘	๓๙

๓๕ ภาคความรู้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๖ หนังสือ

3.1.7 ลักษณะกระบวนการพยุหยาตราทางสถลมารคในสมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงธนบุรีไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการเสด็จโดยกระบวนการพยุหยาตราแต่อย่างใด คงมีแต่การจำลองภาพวิวกะบวนพยุหยาตราในประชุมจดหมายเหตุ ค้างที่ใดกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังโปรดฯให้ข้าราชการบริพารรวบรวมตำราว่าด้วยแบบธรรมเนียม ในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นอีกเล่มหนึ่ง มีบานแพนกว่า¹

... วัน 6 ฎ 12 ค่ำ จุลศักราช 1142 ปีชวด โทศก เจ้าพระยาจักรี รับสั่งใส่เกล้าฯ สั่งว่า ขนบธรรมเนียมราชการทุกวันนี้พื้นเพอันในเจ้าพระยาศรีธรรมราช เจ้าพระยาราชบริรักษ์ เจ้าพระยาราชนายก ... กับพระยา พระ หลวง หมื่น พัน อีกหลายคนตลอดจน นายหงส์ เสมียนนครบาลแต่ก่อนเป็นที่สุด รวมคนเกา 20 คน มาพร้อมกัน ณ โรงพระแก้วมรกต บอกขนบธรรมเนียมราชการ ตามอย่างแต่ก่อน ดังนี้¹ (ตอนต้น บทแรกกล่าวถึงกระบวนการเสด็จโดยทางสถลมารค, ลอมวง ณ ที่ประพาส, กระบวนเสด็จทางสถลมารควาดวย กระบวนราช, กระบวนข้างและกระบวนมา บทที่สอง กล่าวถึง กระบวนเสด็จไปพระพุทธรบาท ว่าด้วย การลอมวงที่พลับพลาท่าเจ้าสนุก, กระบวนทางสถลมารคเสด็จขึ้นพระพุทธรบาท และการลอมวงที่พระพุทธรบาท)²

¹สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ, ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนัก ครั้ง
กรุงศรีอยุธยา, หน้า 1.

²ดูรายละเอียดเรื่องเดียวกัน, หน้า 2 - 25.

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงวิจารณ์พระบรมเสด็จในตำราเล่มนี้ว่า "ตำราพระบรมเสด็จเล่มนี้เป็นการเสด็จอย่างสามัญ เพราะเรือแพเสด็จทางชลมารค ที่กล่าวในตำรานี้ล้วนแต่เป็นเรือประเภทที่ใช้ในพระบรมเสด็จอย่างสามัญ และแม่แตรพระบรมเสด็จที่อยู่ในตำราเล่มนี้ก็มีลักษณะเป็นพระบรมเสด็จในงานวิสาขบูชาที่ไปใหญ่โตนัก"¹ (มีลักษณะคล้ายกับพระบรมเสด็จพระยาทราน้อย ในสมัยรัตนโกสินทร์)

สรุปได้ว่า ตำราพระบรมเสด็จพระราชดำเนิน ครึ่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ ส่วนใหญ่เป็นตำราว่าด้วยพระบรมเสด็จประพาสสามัญ (อย่างเต็มตำรา) มีใช้ลักษณะของพระบรมเสด็จที่แท้จริง กล่าวได้ว่า ในสมัยกรุงธนบุรีมีการฟื้นฟูและรวบรวมตำราว่าด้วยพระบรมเสด็จ ทั้งที่เป็นพระบรมเสด็จพระยาทราน้อย และพระบรมเสด็จประพาสอย่างสามัญ แต่ที่นำมาใช้จริง ๆ คงเป็นพระบรมเสด็จประพาสอย่างสามัญมากกว่า ทั้งนี้เพราะสมัยนี้เป็นช่วงเวลาของไทยต้องทำสงครามเพื่อกู้เอกราชกลับคืนมาจากพม่า การสร้างหรือการเตรียมอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จะนำมาใช้ในพระบรมเสด็จจริงมีอาจจะกระทำไม่ได้ดังแต่ก่อน

3.1.8 ลักษณะพระบรมเสด็จทางชลมารคในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1 ถึง 3 แม่จะทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการฟื้นฟูเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีครึ่งกรุงศรีอยุธยาขึ้นใหม่อีกหลายอย่าง แต่การฟื้นฟูประเพณีบางอย่างก็มิได้มีการบันทึกเอาไว้ให้เห็นเป็นหลักฐานอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เกี่ยวกับพระบรมเสด็จ พระราชพงศาวดารว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 - 3 นั้น มีพิธีเสด็จพระนครทั้งทางบกและทางน้ำ รวมทั้งมีการเสด็จพระราชดำเนินโดยพระบรมเสด็จไปพระราชทานพระกรฐินตามวัดวาอารามต่าง ๆ เป็นประจำทุกปี แต่ก็ไม่มีประกาศพระราชพิธีที่เกี่ยวกับวิวพระบรมเสด็จแต่อย่างใด จะมีก็แต่เฉพาะจดหมายอย่างธรรมเนียมการพระราชพิธีในรัชกาลที่ 1 ซึ่งว่าด้วยพระบรมเสด็จ

¹ดูรายละเอียดเรื่องเดียวกัน, หน้า 64 - 77.

พระราชทานพระกริ่งทางสถลมารคอย่างสามัญเท่านั้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มีประชุมจารึกที่วัดโพธิ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสาทรงจารึกเกี่ยวกับเรื่องวิวักระบวนแห่พระกริ่งพยุหยาตราทางสถลมารคเป็นร้อยแก้วไว้ที่คอสองเจดีย์ขงพระระเบียงพระมหาเจดีย์ ตลอดไปถึงที่ผนังคอสองศาลา หน้าพระมหาเจดีย์ แต่ภาพและจารึกที่พระระเบียงลบหมดแล้ว คงมีแต่เฉพาะภาพและจารึกที่ศาลาคู่ ซึ่งพอจะหาดูได้อยู่ แต่ภาพส่วนใหญ่ก็ลบเลือนไปเกือบหมดแล้ว ส่วนจารึกที่เหลืออยู่ก็มีใ้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคมากนัก คงเหลือแต่จารึกที่บอกจำนวนกระบวนรวม ซึ่งพอจะทำให้ทราบได้ว่า มีการจัดกระบวนมากน้อยเพียงไรเท่านั้น หากมีรายละเอียดเกี่ยวกับการจัดรูปกระบวนแต่อย่างใดไม่ รายละเอียดซึ่งบอกถึงยอดจำนวนกระบวน รวมมีดังนี้

กระบวนแห่พระกริ่งพยุหยาตราทางสถลมารค¹

(ยอด)

กระบวนเดินเท้า

พลรบ 15 หมู่ หน้ากระบวนละ 80 คน เป็น 1200 คน หลังกระบวน 40 คน เป็น 600 คน ถืองธงนำริ้ว หน้าธง 9 ชาย 1 ธง 5 ชาย 2 ธงมังกร 28 หลังธงมังกร 30 รวม 61 คนตีทามปี่พาทย์หน้า 126 หลัง 54 กลองแขกหลังคนตีทาบ 9 รวม 189 ขุนหมื่นกรมไพร่หลวงเป็นสารวัตร หน้า 120 หลัง 60 รวม 180

¹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 23 เมษายน 2517 (พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิลาภรณ์, 2517), หน้า 214 - 216.

รวมกระบวนเค็นเทาทั้งสิน 2231

กระบวนช่าง

คนแห่พญาช่าง 21 กระบวน 805 ขุนหมื่นกรมช่างสารวัต 21
รวม 826 กระบวนวานรเผือก 6 กระบวน กระบวนละ 5 คนเป็น
30 กลองชนะแห่ช่าง ไพ่ 6 จำปี 1 จากลอง 1 สารวัต 6
เป็น 14 ถือชงฉานนำกลองชนะ 16 คนซึ่งช่างในกระบวน 21 ขุนนาง
ซึ่งช่างแทรก 21 คนซึ่งช่างท่ายขุนนาง 21 กลางช่างคชาธาร 4 ถือ
ทวน 8 คนเค็นรักษาช่างขุนนาง 21 ทนายตามขุนนาง 21 กระบวน
1040 เป็น 1157

รวมกระบวนช่างทั้งสิน 2043

กระบวนมา

คนแห่กระบวนมาถือเครื่องแห่ 146 ชงตะขาบน้ำกลองชนะ 8 กลอง
ชนะ 10 จำปี 1 กลองมลายู 11 คนซึ่งมา ขุนนางกรมมา 22 ขุนหมื่น
มหาดไทย ถือชงนำริ้ว 22 ขุนหมื่นกรมมา 100 มหาดเล็กซึ่งมา เป็น
สารวัต 10 เป็น 330 ขุนหมื่นตามกรมเป็นสารวัตเค็น 14 ปีพาทย์จีน
14 คนจูงมาตน 28 มา ๆ ละ 4 คน เป็น 96

รวมกระบวนมาทั้งสิน 454

กระบวนรถ

ถือชงตะขาบน้ำรถฝรั่ง 12 ขุนหมื่นตำรวจซึ่งรถ 28 ขุนหมื่นกรมมา
เป็นสารถี 15 ขุนหมื่นกรมมาเป็นสารถี 10 เป็น 25

รวมกระบวนรถ 64

(รวมสัตว์และพาหนะช่าง 136 ม้าจูง 24 ชี 134 เทียมรถ 5
เป็น 163 วานรเผือก 6 โคเทียมรถ 14 กระบือเทียมรถ 16 อูฐ
เทียมรถ 2 ลาเทียมรถ 12 รวมคน 4979 คน)

หลักฐานของวีวกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-3 นั้น ส่วนใหญ่มักจะปรากฏอยู่ในวรรณคดีร้อยกรอง ซึ่งการบันทึกก็กระทำโดยละเอียดพอสมควร

เกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคนี้ มีกล่าวอยู่ในวรรณคดี 3 เรื่อง เท่านั้น คือ วีวกระบวนคเชนทร์พยุหยาตรา (กระบวนช้าง) และวีวกระบวนอัสตรพยุหยาตรา (กระบวนม้า) นั้นมีกล่าวอยู่ในเรื่อง "ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง" วีวกระบวนพยุหยาตรา (กระบวนราบ) นั้นมีกล่าวอยู่ในเรื่อง "โคลงปราบดาภิเษก เฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ส่วนวีวกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค ทั้งอย่างนอยและอย่างเต็มตำรานั้น มีกล่าวอยู่ในวรรณคดีลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตรา

วรรณคดีทั้ง 3 เรื่องนี้ แสดงให้เห็นภาพวีวกระบวนพยุหยาตรา ทางสถลมารค โดยบาง แหม่งเรื่องไม่ได้แสดงรายละเอียดให้เห็นทุกขั้นตอน แต่ก็ทำให้พิจารณาถึงวีวกระบวนได้ ทั้งยังเป็นหลักฐานที่จะนำไปใช้เป็นตำรา และเป็นแบบอย่างของการจัดกระบวนพยุหยาตราในสมัยต่อมาได้อีกด้วย

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระอธิบายเกี่ยวกับกระบวนราบไว้

ว่า

กระบวนราบที่แท้เสด็จในสมัยรัตนโกสินทร์ กำหนดต่างกัน เป็น 4 อย่าง อย่างที่ 1 เรียกว่า "พยุหยาตราใหญ่" กระบวนเดิน 8 สาย ไซแต่แท้เสด็จเลียบพระนครในงานราชาภิเษก อย่างที่ 2 เรียกว่า "พยุหยาตรา" (สามัญ) กระบวนเดิน 4 สาย มีเครื่องกลองชนะแตรสังข์แท้เสด็จในงานใหญ่ เช่น งานทอดพระกฐิน อย่างที่ 3 เรียกว่า "พยุหยาตรา นอย" กระบวนเดิน 2 สาย มีเครื่องสูงกลองชนะแตรสังข์แท้เสด็จในงานวิสามัญ แต่ไม่เป็นงานใหญ่นัก อย่างที่ 4 เรียกว่า "กระบวนราบ" กระบวนเดิน 2 สาย แท้เสด็จโดยปกติ หรือถ้าอีกอย่างหนึ่งกระบวน 3 อย่างข้างต้นแท้เสด็จงานเต็มยศ กระบวนอย่างที่

4 แห่เสด็จไปไหน ๆ เป็นสามัญ หรือเต็มยศอย่างน้อย เนื่องกับการแห่เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตรา¹

3.2 ลักษณะกระบวนพยุหยาตราในวรรณคดีประเภทร้อยกรอง สมัยอยุธยา ตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3)

ลักษณะกระบวนพยุหยาตราในวรรณคดีประเภทร้อยกรองนั้น เริ่มปรากฏหลักฐานครั้งแรกในวรรณคดีเรื่อง "โคลงนิราศนครสวรรค์" ของพระศรีมโหสถ กวีสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์วัดปากน้ำ ภาษีเจริญแต่งครั้งตามเสด็จสมเด็จพระนารายณ์ไปรับช้างเผือกที่เมืองนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. 2201² กระบวนเสด็จที่กล่าวในวรรณคดีเรื่องนี้ จัดเป็นกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค เริ่มต้นจากกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปนครสวรรค์

ที่กล่าวว่า การเสด็จพระราชดำเนินไปรับช้างเผือกครั้งนี้ เป็นการเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค³ มิใช่เป็นการเสด็จประพาสอย่างปกตินั้น ก็ด้วยอาศัยการ

¹ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ, ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนัก ครั้งกรุงศรีอยุธยา, หน้า 77.

² บทกวีนิพนธ์ของพระศรีมโหสถ, จัดพิมพ์เนื่องในงานปรับปรุงบูรณะพระนารายณ์ราชนิเวศน์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประจำจังหวัดลพบุรี พ.ศ. 2520 (โรงพิมพ์ศิwap, 2502), หน้า 21.

³ กระบวนเสด็จทางชลมารคนั้นมีเรือยาวสำหรับแห่เสด็จพระเจ้าแผ่นดิน (เรือหลวง) อยู่ 2 ประเภท ประเภทหนึ่งเป็นเรือสำหรับกระบวนพยุหยาตรา เช่น เรือพระที่นั่งกิ่ง, เรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์ เป็นต้น ตั้งบุษบก, ตั้งราชกกุธภัณฑ์ หรือตั้งกันยาเป็นที่ประทับกลางลำมีเรือเอกชัย หรือเรือรูปสัตว์เป็นกระบวนนำ ส่วนอีกประเภทหนึ่งเป็นเรือสำหรับเสด็จทางชลมารคอย่างสามัญ มีเรือพระที่นั่งศรี, เรือพระที่นั่งกราย มีกันยาเป็นที่ประทับและมีเรือคั้ง, เรือกรายแห่เสด็จ

บันทึกภาพความงามของเรือพระที่นั่งซึ่งพระศรีมโหสถกล่าวถึง ได้แก่ เรือพระที่นั่งไกรสร
 มุข^๑ เรือพระที่นั่งไกรสรมาศ^๒ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย^๓ เรือพระที่นั่งไกรแก้วจักรรัตน์^๔
 เรือพระที่นั่งศรีพิมานไชย^๕ เรือพระที่นั่งไกรสรจักร^๖ เรือพระที่นั่งสรพรมไชย^๗ และ
 เรือพระที่นั่งไกรสรจักร เรือพระที่นั่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นเรือพระที่นั่งกึ่ง^๑ ซึ่งใช้เป็นเรือ
 ลำทรง^๘ ลำรอง^๙ เรือกันและคั้ง ในกระบวนเรือพระราชยานตามตำรากระบวนเพชร
 พวงในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทั้งสิ้น

กล่าวได้ว่า การบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ของพระศรีมโหสถ
 นั้น นับเป็นก้าวแรกของการบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราประเภทเรือขบวนในวรมงคลไทย

3.2.1 ลักษณะกระบวนแห่พยุหยาตราในวรมงคลเรือขบวนสมัยอยุธยาตอน

ปลาย

ครั้งกรุงเก่า นั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมักจะเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตรา ไป
 นมัสการพระพุทธบาท จนเกิดเป็นธรรมเนียมในราชสำนักว่าถวาย ตำรากระบวนเสด็จไป

^๑เรือพระที่นั่งกึ่งในริ้วกระบวนเพชรพวงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้นมี
 อยู่ 9 ลำ เป็นเรือพระที่นั่งลำทรง 1 ลำ คือ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย (กึ่งพื้นคำ)
 เรือพระที่นั่งลำรอง 1 ลำ คือ เรือพระที่นั่งไกรสรมุข (กึ่งพื้นคำ) คั้ง 5 ลำ คือ

- เรือพระที่นั่งสรพรมไชย คั้งชั้นที่ 1 กึ่งพื้นแดง
- เรือพระที่นั่งไกรแก้วจักรรัตน์ คั้งชั้นที่ 2 กึ่งพื้นคำ
- เรือพระที่นั่งศรีพิมานไชย คั้งชั้นที่ 3 กึ่งพื้นคำ
- เรือพระที่นั่งไกรสรมาศ คั้งชั้นที่ 4 กึ่งพื้นคำ
- เรือพระที่นั่งชลวิมานไชย คั้งชั้นที่ 5 กึ่งพื้นคำ

เรือกัน 2 ลำ คือ

- เรือพระที่นั่งศรีสุนทรไชย (กึ่งพื้นคำ)
- เรือพระที่นั่งไกรสรจักร (กึ่งพื้นคำ)

พระพุทธบาทชั้น ทำนองเดียวกัน เมื่อมีการจัดกระบวนการพยุหยาตรา ไปนมัสการพระพุทธบาท ก็ย่อมจะมีกวีที่ เกิดความชื่นชมในภาพความงามของกระบวนการพยุหยาตรานั้น จนถึงก็มีการ บันทึกภาพเหล่านั้นออกมาในรูปของวรรณคดีร้อยกรองก็หลายเรื่อง ดังเช่น กาพย์เห่เรือ และกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ซึ่งเป็นบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร และ บุนนาคำฉันท์ของพระมหานาค วัดท่าทราย เป็นต้น

วรรณคดีทั้ง 3 เรื่องดังกล่าว ได้บันทึกภาพกระบวนการพยุหยาตรา ครังสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท สันนิษฐานกันว่า คงราว ๆ ปี พ.ศ. 2243 กวีทั้ง 2 ท่านคงจะโดยเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทในครั้งนี้ด้วย และได้ บันทึกภาพกระบวนการพยุหยาตราเอาไว้ ดังจะได้นำมากล่าวให้เห็นเป็นเรื่อง ๆ ดังนี้

1. กาพย์เห่เรือ เป็นบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร สันนิษฐานว่า ทรงพระนิพนธ์ขึ้นในคราวที่ตามเสด็จ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไปนมัสการพระพุทธบาทใน ราวปี พ.ศ. 2293 ในกาพย์เห่เรือนี้ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ทรงบันทึกภาพกระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคเริ่มตั้งแต่อยู่ชยาไปถึงท่าเจ้าสนุก การบันทึกเริ่มด้วยโคลง 4สุภาพ 1 บท และต่อกด้วยกาพย์ ความว่า

ปางเสด็จประเวศดาว	ชลาโดย
ทรงรัตนพิमानไชย	กิ่งแก้ว
พริ้งพร้อมพวงพลไกร	แหนแห
เรือกระบวรตนแพรว	เฟริศพริ้งพายทอง
พระเสด็จโดยแดนชล	ทรงเรือตงงามเจ็ดฉาย
กิ่งแก้วแพรวพรรณราย	พายอ่อนหยิมจับงามอน
นาวาแน่นเป็นชนิด	ล้วนรูปสัตว์แสนยาก
เรือริ้วทิวธงสลอน	สาครฉัตรฉัตรฉัตรฟอง
เรือครุฑขุดนาคหัว	ลิวลอยมาพาดันผอง
พลพายกรายพายทอง	ร้องโห่เหอเหอเหอ

สรมุขมุขสีคาน
 มานกรงทองรจนา
 สมรรถไชยไกรกำแหง
 เรียบเรียงเคียงคูจร
 สุวรรณหงส์ทรงภูหอย
 เพียงหงส์ทรงพรหมินทร์
 เรือไชยไวว่องว้าง
 เสี่ยงเสาะเรวระคม
 คชสีห์ที่ผาคณ
 ราชสีห์ที่ยืนยัน
 เรือมาหนามุงนำ
 เพียงมาอาชาทรง
 เรือสิงห์วังเผ่นไฉน
 คูยั้งสิงห์ล่าพอง
 นาคานาคังเป็น
 มังกรถอนพวยพัน
 เสี่ยงผางาเท่าไฉน
 นาวาหน้าอินทรี
 คนตรีมีอึ้งอล
 โห่ฮึกกรีกครันโครม
 กรีฑาหมุนาเวศ
 เห็นเห็นชนกมล

เพียงพิมานผานเมฆา
 หลังคาแข่งแย่งมังกร
 แสงแววจับจับสาคร
 คังร้อนฟามาแคนคิน
 งามชคชอชลอยหลังสินธุ
 ลินลาศเลื่อนเคื่อนตาชม
 รวดเร็วจริงยิ่งอย่างลม
 หมมท่ายเย็นเคิร์ทู้กัน
 คูดังเป็นเห็นขบขัน
 คันสองคูคูยั้งยง
 แลนเฉื่อยฉ่าลาระหง
 องค์พระพายผายผันผของ
 โจนตามคลื่นผืนผ้าพอง
 เป็นแถวท่องล่องตามกัน
 กูวะเม่นเห็นขบขัน
 ทันแข่งหน้าวาสุกรี
 เพียงโจนไปในวารี
 มีปีกเหมือนเลื่อนลอยโพยม
 กองกาหลพลแท้โหม
 โสมนัสชันรันเริงพล
 จาจนครเศศโดยสาชล
 ยลมีฉ่าสารพันมี¹

¹ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร พระประวัติและบทรอยกรงขวางเรื่อง, หน้า 17 - 18 ..

ในกาพย์เห่เรือ พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร นั้น นับว่าพระองค์ทรงสามารถบันทึกภาพกระบวนเทพุทยาตราทางชลมารคได้ละเอียดมากขึ้น ทั้งนี้เพราะไม่เพียงแต่ทรงบันทึกภาพเรือในกระบวนเรือพระราชยานอย่างเช่นโคลงนิราศนครสวรรค์เท่านั้น แต่ทรงสามารถบันทึกภาพเรือต่าง ๆ ในกระบวนเรือชั้นนอก และกระบวนเรือชั้นในเพิ่มขึ้นอีกด้วย เรือชนิดต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงกล่าวถึงนั้น แยกประเภทตามกระบวนเพชรพวงได้ดังนี้

กระบวนเรือชั้นนอก¹ เรือไชย, เรือคชสีห์, เรือราชสีห์, เรือเลี้ยงฉา, เรือ

กระบวนหน้าชั้นใน เรือหน้าอินทรี, เรือสิงห์, เรือมังกร, เรือนาค, เรือ

นาคवासูกรี, เรือครุฑ²

กระบวนเรือพระราชยาน³ เรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์, เรือพระที่นั่งไกรสรमुख, เรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย, เรือพระที่นั่งรัตนพิมานไชย

¹กระบวนเรือชั้นนอก นั้น มีเรือเลี้ยงฉาและเรือมาเป็นเรือประทุนหน้าชั้นนอก เรือเลี้ยงฉาอยู่ทางขวามีพระยาเทพอรชุนประจำอยู่ ส่วนเรือมาอยู่ทางซ้าย มีพระยาราชินิกุลประจำอยู่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้คำอธิบายไว้ในหนังสือตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา หน้า 71 ว่า "กาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร (กุ่ง) ตอนพรรณนาเรือรูปสัตว์ ว่ามี "เรือมา" อันเป็นรูปตราปลัดทูลฉลองมหาดไทย (พระยาราชินิกุล) และ "เรือเลี้ยงฉา" อันเป็นรูปตราปลัดทูลฉลองกลาโหม (พระยาเทพอรชุน) เป็นเรือประทุนหน้าชั้นนอกคู่ 1"

²เรือครุฑ ในกระบวนเพชรพวง ถือว่าเป็นเรือคู่ชัก ในกระบวนหน้าชั้นใน

³กระบวนเรือพระราชยานในกาพย์เห่เรื่อนั้น มีเรือพระที่นั่งรัตนพิมานไชย เป็นลำทรงเรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์, เรือพระที่นั่งไกรสรमुख เป็นเรือพระที่นั่งดำรง และ มีเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชยกับเรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์ เป็นคั้ง

จะเห็นได้ว่า เรือทุกลำที่กล่าวในภาพนี้เห็นเรือพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร นั้น ล้วนแล้วแต่เป็นเรือที่อยู่ในตำรา "กระบวนเพชรพวง" สมัยพระนารายณ์มหาราชทั้งสิ้น ยกเว้นเรือสุวรรณหงส์ซึ่งมีไคนำเข้ากระบวนเพชรพวงในสมัยพระนารายณ์มหาราช แต่คงจะนำมาเข้ากระบวนพยุหยาตราในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ภาพนี้เห็นเรือพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร นอกจากจะให้ภาพความงามในริ้วกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงตำแหน่งที่เรือต่าง ๆ ประจำอยู่อีกด้วย แม้จะไม่มีรายละเอียดว่า เรือลำใดอยู่ในกระบวนใดบ้าง แต่ก็พอจะสันนิษฐานว่า พระองค์เริ่มบันทึกภาพจากกระบวนหน้าชั้นในก่อน จากนั้นก็บันทึกภาพกระบวนเรือพระราชยานและกระบวนเรือชั้นนอกตามลำดับ แต่มีไคตรงบันทึกภาพเรือในกระบวนหลังชั้นในและกระบวนหลังชั้นนอกแต่ประการใด ลักษณะที่สังเกตเห็นได้จากภาพนี้เห็นเรือพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร อีกประการหนึ่งก็คือ มีการกล่าวถึงเรื่องการขับเห่ และมีดนตรีประกอบในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคด้วย

2. ภาพยี่ห้อโคลงประพาสธารทองแดง วรรณคดีเรื่องนี้เป็นบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร สันนิษฐานว่าทรงนิพนธ์ขึ้นในคราวที่เสด็จพระราชมีคำขึ้นไปนมัสการพระพุทธรบาท (คราวเดียวกับที่แต่งภาพนี้เห็นเรือ) ในภาพยี่ห้อโคลงประพาสธารทองแดง เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรทรงบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค จากท่าเจ้าสนุกขึ้นไปยังพระพุทธรบาท แต่ลักษณะการบันทึกมีไคทรงกระทำอย่างละเอียด หรือจัดเป็นชั้นตอนแต่อย่างใด เพราะทรงบันทึกเฉพาะภาพตอนที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จไปในกระบวนข้างและทรงช่างชื่อ "เทพลีลา" ดังตัวอย่างคำประพันธ์ว่า

เคลื่อนกรูหมัจจุรงค์ เป็นกัณทรีบายเรียงไป
ทรงช่างระวางใน เทพลีลาหลังคาทอง

1 การขับเห่ในภาพนี้เห็นเรือพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรนี้ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงอธิบายชี้แจงว่า เป็นการแต่งสำหรับเห่เรือประพาสไม่ใช่สำหรับใช้ในราชการ

กล่อนกรูหมุแห่หอม
 เสด็จพุดตาลทองไคล
 ทรงช้างระวางใน
 เทพลีลาเยื้อง

เวียงไสว
 หวางเข็ร้อง
 มีชื่อ
 ย่างแพนหลังดี¹

นอกจากกระบวนช่างทรงแล้ว ทรงบันทึกภาพกระบวนราบและกระบวนผู้ตามเสด็จเพียงบางส่วน ดังการบันทึกภาพกระบวนราบว่า

เครื่องสูงเพราเพริศพราย	ชุมนุมสายชายขวาเคียง
ธงไชยธงฉานเวียง	ปีกลองชนะตะเตองครีม
กลองทองตีครุ่มครีม	เคียวเวียง
จาตะเติงเติงเสียง	ครุ่มครีม
เสียงปี่ร้อยเพียง	กระเวก
แตรนแตรนแตรฝรั่งขึ้น	หุ้หุ้เสียงสังข์ ²

3. บุญโฉวาคำฉันท์ วรรณคดีเรื่องนี้เป็นบทกวีนิพนธ์ของพระมหานาค วัดท่าทราย กวีในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สันนิษฐานว่า คงแต่งขึ้นในคราวที่ตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปนมัสการพระพุทธบาทและคงเป็นคราวเดียวกับที่เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ทรงแต่งกาพย์เห่เรือและกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ในเรื่องบุญโฉวาคำฉันท์ นอกจากจะบันทึกภาพเกี่ยวกับการสมโภชพระพุทธบาท ตามราชประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยาอย่างละเอียดแล้ว ยังกล่าวถึงการบันทึกภาพกระบวนเสด็จพยุหยาตรา ทั้งทางชลมารคและสถลมารคไว้ดังนี้

¹ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร พระประวัติและบทอวยกรองบางเรื่อง, หน้า 83.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เกี่ยวกับกระบวนการพยาบาลทางฆดมารคนั้น พระมหานาค วัดท่าทราย เริ่ม
บันทึกภาพตั้งแต่พระมหากษัตริย์เสด็จไปยังท่าवासูกรี ตั้งคำฉันท์ที่ว่า

เสด็จคณนนวนพระอรณพ	ชานาน่าवासูกรี
แตรสังขประโคมคूरियคนตรี	มหรชีกและกาฬ ¹
ต่อจากนั้นก็กล่าวถึงกระบวนการพยาบาลทางฆดมารค ว่า	
นาเวศสุวรรณนวรประดับ	สรมุขเกรียงไกร
คูเคียงกับจักขุวิมานไชย	รัตนเรืองสุธาธาร
นาวาชนคคณคชสีห์	สีหราชมกรกาญจน์
โศสิงกิเลนทอศวาน	สกุณพัคตราเจษฎา
นอกนั้นก็จับวรฉลาก	นวสุรเสนา
แหแหบรมนรนา-	ชิบคินทรเสด็จจร
โหนแหกระหนิมศัพทสำเนียง	นิสนันชโลธร
พายทองกระทุมชวัชกร	ชลฟุ้งคือฝอยฝน
ฟองฟุ้งนทีชรทิวา	ครลอกกระฉอกชล
ชงเทียบชวัชคคือกอด	สกุณรอนรีวิวโพยม
ทวาราวดีพิฤกพลัน	สนับสนันครันโครม
ไพเราะประชาชนกโสม-	มบัศโคยเสด็จไคล ²

¹พระมหานาควัดท่าทราย, เรื่องเดิม, หน้า 31.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

การบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคของพระมหานาค ไปสิ้นสุดลง
ที่ท่าเจ้าสนุก¹ เพราะทรงประทับแรกที่ตำหนักนี้

กระบวนเรือที่พระมหานาคกล่าวไว้ในเรื่องบุญโฉวาทคำฉันท์ แยกประเภท
ตามกระบวนเพชรพวง ไคดังนี้

กระบวนเรือพระราชยาน เรือพระที่นั่งไกรสรमुख, เรือพระที่นั่งไกรแก้วจักร-
รัตน์, เรือพระที่นั่งศรีสมรรัตไชย, เรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์, เรือพระที่นั่งรัตนพیمانไชย

กระบวนหน้าชั้นใน เรือสิงห์, เรือมังกร, เรือโต(สิงโต), เรือหน้าอินทรี

กระบวนเรือชั้นนอก เรือคชสีห์, เรือราชสีห์, เรือม้า

แม้จะเชื่อกันว่ากระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในเรื่องบุญโฉวาทคำฉันท์ ของ
พระมหานาค วัดท่าทราย เป็นกระบวนเดียวกันกับกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ใน
ภาพให้เรือพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร แต่ก็มีลักษณะบางอย่างที่กวีบันทึกต่างกัน
ออกไป เช่น ในกระบวนเรือชั้นนอกนั้น พระมหานาคมิได้กล่าวถึง เรือไชย, เรือเสียดง
ส่วนในกระบวนพระราชยาน เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรก็มีได้ทรงกล่าวถึงเรือพระที่นั่งไกรแก้ว
จักรรัตน์ เป็นต้น ลักษณะการบันทึกภาพที่ต่างกันนี้ มิใช่เกิดจากความบกพร่อง หรือ
ความเผลอเรอของกวี แต่การบันทึกภาพจะดีหรือไม่ขึ้นอยู่กับตำแหน่ง ซึ่งกวีสามารถ
จะมองเห็นภาพได้ชัดเจนน้อยเป็นสำคัญ ถ้ากวีมองเห็นภาพความงามนั้นได้ถนัด จน
ทำให้กวีเกิดความภาคภูมิใจในความงามนั้น กวีก็จะถ่ายทอดความรู้สึกของตนออกมาได้มาก
ดังเช่น การบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราในภาพให้เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ดังที่ได้
กล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามลักษณะที่เหมือนกันในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ทั้งของ
เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร และของพระมหานาควัดท่าทราย ก็คือ มุ่งบันทึกแต่ภาพความงามของ
กระบวนเรือ แต่มิได้กล่าวถึงลักษณะการจัดรูปกระบวนพยุหยาตราแต่อย่างใด ซึ่งลักษณะ

¹ท่าเจ้าสนุก ปัจจุบันอยู่ในตำบลท่าเจ้าสนุก อำเภอท่าเรือ จังหวัดสุราษฎร์

การบันทึกทำนองนี้ ก็มีไต่ทางไปจากโคลงนิราศนครสวรรค์ของพระศรีมโหสถมากนัก เพียง
 แค่นบันทึกภาพเรือต่าง ๆ มากขึ้น และบอกลักษณะของเรือเหล่านั้นให้ชัดเจนขึ้นเท่านั้น มีข้อ
 นำสังเกตเกี่ยวกับกระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคในสมัยอยุธยาตอนปลายอยู่ 2 ประการ
 คือ ประการแรก คือ เรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์นั้น กระบวนเพชรพวงในสมัยพระนารายณ์
 มหาราชมิได้นำเข้าร่วมในกระบวนควย ทั้ง ๆ ที่มีหลักฐานว่า ในสมัยพระนารายณ์มหาราช
 มีเรือพระที่นั่งชื่อ "สุวรรณหงส์" อยู่แล้ว¹ แต่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย กลับมีเรือสุวรรณ
 หงส์เข้ากระบวนพยุหยาตราควย ดังหลักฐานที่กล่าวอยู่ในเรื่องภาพเขียนเรือ ของเจ้าฟ้า
 ชรรมาธิเบศร และบุญโผนาทคำฉันท์ของพระมหานาค วัดท่าทราย อีกประการหนึ่งก็คือ
 กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในเรื่องบุญโผนาทคำฉันท์ กล่าวถึงเรือกิลเลน ซึ่งไม่มีใน
 กระบวนเพชรพวง จึงสันนิษฐานว่าเรือกิลเลนซึ่งเป็นเรือรูปสัตว์²นั้น คงสร้างขึ้นในสมัย
 อยุธยาตอนปลายนี้เอง และจากหลักฐานการบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ใน
 เรื่องภาพเขียนเรือและเรื่องบุญโผนาทคำฉันท์ แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

¹ ัญเชิญ นัทชยุ, เรื่องเดิม, หน้า 3.

² หนังสือประวัติเรือพระราชพิธีของ ัญเชิญ นัทชยุ (สถานีทหารเรือกรุงเทพฯ, 2516) หน้า 7 กล่าวถึงเรือรูปสัตว์ว่าเรือรูปสัตว์คือเรือคิริษะสัตว์ คิริษะที่ไซ้เป็นหัวเรือ
 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมี ราชสีห์ใหญ่ ราชสีห์น้อย, คชสีห์ใหญ่, คชสีห์น้อย,
 ม้าใหญ่, เสี่ยงผาใหญ่, สุนัข, อังหมะ, อินทรี(นก), ปักซี่, โศ(สิงโต), สิงห์, มกร
 (มังกร), นาค, ครุฑ, มานอย, เสี่ยงผานอย

กระบวนเรือแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ปรากฏว่ามีเรือคิริษะสัตว์เลย
 สำหรับแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีหงษ์, มังกร, เหา, สาง, โศ,
 กิลเลน, เสือ, กระบี่, อสุร, ครุฑ, กระโห(ปลา)

สรุปได้ว่า การบันทึกภาพกระบวนการพยุหยาตราทางสถลมารคในเรื่องภาพยนตร์โคลง
ประพาสธารทองแดงของเจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์ กิติ หรือในเรื่องอนุโณบาทคำฉันท์ ของ
มหานาควัดท่าทรายกิติ ล้วนแล้วแต่มุ่งบันทึกภาพความงามของกระบวนการพยุหยาตราเพียงตอน
ใดตอนหนึ่งเท่านั้น มิได้บันทึกภาพของวีรกระบวนการให้เห็นเด่นชัดทุกตอน จึงทำให้ไม่สามารถ
มองเห็นภาพของวีรกระบวนการพยุหยาตราทางสถลมารคได้เท่าที่ควร

3.2.2 ลักษณะกระบวนการพยุหยาตรา ในวรรณคดีร้อยกรองสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3

เมื่อครั้งเสียดกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 นั้น หนังสือและตำราต่าง ๆ
ในราชการได้ถูกพม่าทำลายเสียหมดสิ้น แม้กระทั่งเรือในกระบวนการเพชรพวง และเรือที่ต่อ
ใหม่ในช่วงสมัยอยุธยา ก็มีได้ เหลือตกทอดมาถึงสมัยหลัง ๆ

ครั้นมาถึงสมัยกรุงธนบุรี แม้วาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะโปรดฯ ให้สร้างเรือ
ขึ้นใหม่เพื่อเป็นการทดแทนของเก่าที่ถูกทำลายไป แต่การสร้างเรือขึ้นใหม่ ก็มีอากระหน้า
ให้ครบถ้วนดังแต่ก่อนได้ ทั้งนี้เพราะในรัชสมัยของพระองค์ มีแต่ราชการสงครามอยู่ตลอด
เวลา ในช่วงสมัยนี้ จึงไม่ปรากฏวรรณคดีร้อยกรอง ที่กล่าวถึงกระบวนการพยุหยาตรา จะมีก็
แต่เฉพาะตำรากระบวนการเสด็จพระราชดำเนินครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งโปรดฯ ให้ข้าราชการ
รวบรวมขึ้นใหม่ แต่ตำรากระบวนการเสด็จดังกล่าวเป็นกระบวนการเสด็จอย่างสามัญ มิใช่ตำรา
ที่เกี่ยวกับกระบวนการพยุหยาตราโดยตรง

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ
ให้สร้างเรือชนิดต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องใช้ในกระบวนการพยุหยาตราเพิ่มขึ้น ด้วยมีพระราช
ประสงค์ที่จะทรงรักษาแบบธรรมเนียมประเพณีไว้ดังเช่นที่เคยปฏิบัติกันมาแต่กาลก่อน นอก
จากนี้ยังมีพระบรมราชโองการโปรดฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง(หน) แต่งตำราว่าด้วย
กระบวนการพยุหยาตราขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เรียกว่า "ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง" ตำราเล่มนี้กล่าว
ถึงระเบียบแบบแผนในการจัดวีรกระบวนการพยุหยาตราในสมัยอยุธยาไว้อย่างละเอียด และได้
ใช้เป็นหลักในการจัดกระบวนการพยุหยาตราในสมัยต่อมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไคทรงปรับปรุงกระบวนการพิพญาตราให้เหมาะสมกับรัชสมัยของพระองค์ และโปรดฯ ให้มีการเสด็จโดยกระบวนการพิพญาตราบ่อยครั้ง ในช่วงสมัยนี้ จึงเกิดวรรณคดีร้อยกรองประเภทบันทึกภาพกระบวนการเสด็จพิพญาตราเพิ่มขึ้นอีกหลายเล่ม เช่น โคลงคั่นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โคลงปราบดาภิเษก และลิลิตกระบวนการแห่พระกรฐินพิพญาตรา เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ถ้าจะลองพิจารณาถึงกระบวนการพิพญาตราในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง 3) แล้วจะเห็นว่า กระบวนการพิพญาตราส่วนใหญ่มักจะจัดขึ้นเนื่องในพระราชพิธี 2 พิธี คือ พระราชพิธีแห่พระกรฐินอย่างหนึ่ง กับพิธีเสียบพระนครอีกอย่างหนึ่ง พระราชพิธีแห่พระกรฐินนั้นนับเป็นพระราชพิธีที่จัดขึ้นเป็นประจำตามฤดูกาล และมักจะจัดกระบวนการแห่พระกรฐินทั้งทางสถลมารคและชลมารคประกอบกัน ส่วนพิธีเสียบพระนครนั้น ถือว่าเป็นพิธีที่เนื่องมาจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งจัดขึ้นเป็นพิเศษตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเป็นงานพระราชพิธีเฉพาะคราว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงให้คำอธิบายเกี่ยวกับพิธีเสียบพระนครว่า

... การเสียบพระนครนั้น เป็นส่วนหนึ่งในพิธีบรมราชาภิเษก เนื่องมาจากพิธีที่ทำในพระราชฐาน มีการเสด็จออกทองพระโรง ให้ข้าราชการทั้งปวงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลฯ เมื่อเสร็จพิธีในพระราชฐานจึงเสด็จออกเสียบพระนครเพื่อให้ประชาราษฎร์ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลฯ กันด้วย แต่ประเพณีเสียบพระนครแห่เสด็จพระเจ้าแผ่นดิน เป็นพิพญาตราอย่างใหญ่ คล้ายกับยกกองทัพ ผิดกับกระบวนการแห่เสด็จในการพิธีอื่นทั้งนั้น¹

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, สมาชิกสโมสรสมมิตรร่วมกับเจ้าภาพพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางชุมพร เวชชาชีวะ, ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันเสาร์ที่ 6 มกราคม 2494, (พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, 2493), หน้า 199.

การเลียบพระนครในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ เลียบพระนครทางเรือเคยมี 2 ครั้ง คือ ในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2328 ครั้งหนึ่ง และในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 อีกครั้งหนึ่ง นอกนั้นเป็นแต่การเลียบพระนครทางบก ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเลียบพระนครแต่ทางบกเพียงอย่างเดียว

✓ ควดยเหตุที่มีกระบวนพยุหยาตราอันเนื่องด้วยพระราชพิธีแห่พระกรุณา และพิธีเลียบพระนครนี้เอง จึงทำให้เกิดวรรณคดีร้อยกรองประเภทบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราฯ เกิดขึ้นในสมัยนี้หลายเรื่อง ดังจะได้นำมาวิเคราะห์ตามลำดับ

1. ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง วรรณคดีเรื่องนี้ เป็นบทกวีนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) กวีสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเสด็จพยุหยาตราในสมัยอยุธยา ทั้งกระบวนเรือ กระบวนช้างและกระบวนมา (ไม่มีกระบวนราช) ดังมีข้อความจารึกไว้ท้ายเรื่องว่า แต่งตามพระบรมราชโองการ เมื่อจุลศักราช 1159 (พ.ศ. 2340)

จุดมุ่งหมายในการแต่งวรรณคดีเรื่องนี้ ก็เพื่อใช้เป็นตำราในราชการสืบไป ดังนั้น การกล่าวถึงกระบวนพยุหยาตราจึงต้องแยกแยะประเภทและลักษณะของวีวกระบวนพยุหยาตราออกเป็นกระบวนทางชลมารคและสถลมารค ทางสถลมารคนั้นจำแนกออกเป็นกระบวนคเชนทร์พยุหต์ และอัสครพยุหต์

เนื่องจากเจ้าพระยาพระคลัง(หน) เป็นบุคคลที่ได้รับการศึกษาในราชสำนักกรุงศรีอยุธยาสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ อันเป็นสมัยที่วรรณคดีเฟื่องฟูเป็นครั้งสุดท้าย ก่อนที่จะเสียกรุงแก่พม่า¹ ท่านจึงสามารถบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตรา (กระบวนเพชรพวง) ครั้งกรุงศรีอยุธยาได้อย่างละเอียด ในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคนั้น ท่านบันทึกให้

¹ วารีย์ ศันตุลากร, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ลิลิตเพชรพวง" ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520) (อัครสำเนา), หน้า 17.

เห็นภาพของวีวกระบวนเรือว่าไคแบ่งออกเป็น 5 กระบวนย่อย และบอกควยว่าในแต่ละกระบวนประกอบควยเรือชื่ออะไรบาง มีใครเป็นนายเรือประจำอยู่ และเรือแต่ละลำมีหน้าที่อย่างไร เช่น กล่าวถึงเรือทองแขวนฟ้า ซึ่งเป็นเรือคู่ชัก และทำหน้าที่เป็นเรือกันควยว่า

เรือทองแขวงฝ้ายบาน	โพเรือียง
เสมอหมุขานใหม่เคียง	คูเตา
ประจำประจำมิตรเมียง	หมายมิ่ง รายนา
กันองคือศวรเจ้า	รีบร้อนเรือระวัง ¹

ต่อจากกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค เป็นการบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค โดยพรรณนาถึงกระบวนคเชนทร์พยุหยาตรา ตามตำราว่าควยกระบวนเสด็จขึ้นไปยังพระพุทธรบาท โดยเริ่มบันทึกภาพตั้งแต่พันไชยธูชเทพเป็นผู้ถือธงไชยนำกระบวนมีพลายไชยศักดิ์เป็นช่างทรงพระชัยวัฒน์ กล่าวถึงช่างในกระบวน รวมทั้งชื่อ และตำแหน่งขุนนางที่อยู่ประจำ ตั้งแต่ตนกระบวนจนถึงกระบวน ต่อจากกระบวนคเชนทร์พยุหยาตรา ก็ถึงกระบวนอัสครพยุหยาตรา โดยเริ่มพรรณนาถึงภาพมาในกระบวน และตำแหน่งขุนนางที่อยู่ประจำตั้งแต่ตนจนถึงสุดกระบวนเช่นกัน

เมื่อพิจารณาการบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)แล้ว จะเห็นได้ว่าลักษณะการบันทึกภาพของท่านนั้น ต่างกับการบันทึกภาพของเจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์ และพระมหานาควัดท่าทรายอยู่มาก ทั้งนี้เพราะท่านมุ่งบันทึกภาพวีวกระบวนพยุหยาตราอย่างลักษณะของการนำมาใช้เป็นตำรา มิใช่บันทึกเพราะชื่นชมในภาพความงามตอนใดตอนหนึ่งของวีวกระบวนอย่างที่เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์ และพระมหานาค วัดท่าทรายได้กระทำมา

¹ เจ้าพระยาพระคลัง(หน), ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2507), หน้า 137.

แล้ว ดังนั้น เราจึงไม่ค่อยพบภาพความงามของวีระกระบวนพยุหยาตราใน "ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง" มากนัก แต่กลับได้รายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะการจัดวีระกระบวนพยุหยาตราเพิ่มขึ้น

จากการที่ได้วิเคราะห์วีระกระบวนพยุหยาตราใน "ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง" อย่างละเอียดแล้ว พบว่ายังมีลักษณะบางอย่างที่ต่างไปจากตำรา "กระบวนเพชรพวง" อยู่บ้าง อย่างเช่น การพูดถึงเรือเสื่อ¹ เมื่อเริ่มกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค, ชื่อเรือที่ต่างกันในบางตัว หรือชื่อผู้ลงประจำเรือต่างกันในบางลำ เช่น

ตอนที่		กระบวนเพชรพวง	
		ชื่อเรือ	ผู้ลงประจำเรือ
11	ขวา	เรือชัยอัครวร	หลวงปราบพลรามมาขวา
	ซ้าย	เรือชัยขจรพาชี	หลวงปราบพลแสนมาซ้าย
12	ขวา	เรือชัยภาชนะ	พระกำแพง ข่างขวา
	ซ้าย	เรือชัยภ้ายิ่ง	พระราชวังเมือง ข่างซ้าย
13	ขวา	เรือชัยอธิการ	หลวงเทพาธิปัตย์ สัสดีขวา
	ซ้าย	เรือชัยญาณทิพย์	หลวงศรีภักลาสมุทร สัสดีซ้าย
16	ขวา	เรือชัยเรื่องฤทธิ	พระยาทายนำ
	ซ้าย	เรือพิณชัย	พระยาเคโซ

¹ในตำรากระบวนเพชรพวง สมัยพระนารายณ์มหาราช มีเรือพิฆาต 3 คู่ เป็นเรือนำในกระบวนชั้นนอกไม่ได้อ้างถึงว่ามีเรือเสื่อนำ เขาใจว่าการมีเรือเสื่อมาเขาอยู่ในกระบวนควายคงจะเริ่มในสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือไม่กี่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนี้เอง

ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง

<u>ตอนที่</u>	<u>ชื่อเรือ</u>	<u>ผู้ลงประจำเรือ</u>
11	เรือไชยศรีอัคร	หลวงปราบพลราบ มาขวา
	เรือไชยขจรพาชี	หลวงทรงพลราช
12	เรือไชยชนะภักษา	พระกำแพง ข่างขวา
	เรือไชยภยาศ	พระราชวังเมือง ข่างซ้าย
13	เรือไชยอชิตการ	หลวงศรีกาฬสมุค สัสดีขวา
	เรือไชยทยานทิพย์	หลวงเทพเทพา สัสดีซ้าย
16	เรือไชยเรืองฤทธิ์	ขุนราชเดโช
	เรือไชยพิศณุ	พระยาทายนำ

ฯลฯ

นอกจากชื่อเรือและตำแหน่งผู้ลงประจำเรือต่างกันไปในบางข้อแล้ว ในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงยังกล่าวถึงเรือที่ใดเพิ่มเติมขึ้นอีก เช่น ในกระบวนเรือพระราชยาน นอกจากมีเรือพระที่นั่งไกรสรमुखเป็นลำรองทอดที่บรรทม (ถ้าเรือครุฑเป็นเรือลำทรงมีเรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์เป็นเรือพระที่นั่งรอง) และในระหว่างข้อที่ 11-12 ในกระบวนเรือชั้นนอกมีเรือชัยเพิ่มขึ้นอีก 2 ลำ คือ เรือไชยชนะคชกาล (ขุนช่างกำแพงลงประจำ) กับเรือไชยชำนานุชกรกรม (พระราชวังเมืองลงประจำ) อย่างไรก็ตาม เรือกระบวนพยุหยาตราในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงก็มิได้แตกต่างไปจากตำรากระบวนเพชรพวงมากนัก หากแต่มีการเรียกชื่อเรือต่างกัน หรือเปลี่ยนตำแหน่งเรือบางลำตามความเหมาะสมกับกาลสมัยเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วรรณคดีเรื่องนี้ แต่งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2340 ซึ่งเป็นเวลาที่ไทยมีกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแล้วถึง 15 ปี ดังนั้น วัฏกระบวนพยุหยาตราในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึง 3 ก็คงจะมีการดัดแปลงแก้ไขบางตามสมควร แต่ที่เจ้าพระยาพระคลัง(หน) สามารถบันทึกภาพกระบวนเพชรพวงได้ก็คงจะอาศัยภาพกระบวนพยุหยาตรา

ซึ่งท่านเคยเห็นครั้งที่อยู่ในราชสำนักกรุงศรีอยุธยาประกอบ จึงสามารถบันทึกภาพ
 กระบวนการพยุหยาตราตามแบบฉบับของกระบวนการเพชรพวงไคอย่างถูกต้อง ทั้งยังให้รายละเอียด
 ละเอียดบางอย่างเพิ่มเติมไคอย่างชัดเจนอีกด้วย กล่าวไคว่า ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง
 ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)นี้ เป็นวรรณคดีที่สร้างแรงจูงใจให้กวีบันทึกภาพกระบวนการพยุห
 ยาตราในวรรณคดีเรื่องโคลงฉันเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 โคลงปราบดาภิเษก และลิลิตกระบวนการแห่พระกรัณพยุหยาตราทางสถลมารคและทางชลมารค
 ในสมัยต่อมา

2. โคลงฉันเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย วรรณคดี
 เรื่องนี้เป็นบทกวีนิพนธ์ของพระยาตรัง กวีในสมัยรัชกาลที่ 2 แต่งเมื่อจุลศักราช 1180 ปี
 (พ.ศ. 2361) เป็นปีที่ 9 ในรัชกาล จุดมุ่งหมายของการแต่งเพื่อเฉลิมพระเกียรติ พระ
 บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ลักษณะการแต่ง แต่งเป็นทำนองบันทึกภาพ โดยแยก
 บันทึกภาพเป็นเรื่องย่อย ๆ สลับกัน เฉพาะตอนที่กล่าวถึงพยุหยาตราเรือั้น บอกความมุ่ง
 หมายว่า แต่งเพื่อให้ทราบถึงการจัดกระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคสำหรับเฉลิมพระเกียรติ
 พระเจ้าแผ่นดินโดยสังเขปดังโคลงว่า

สำคัญสังเขปเบื้องต้น	พยุหยาตรา
ไปเสด็จสุนทรนา	เวศไฉ
สำหรับนครราช	เรือเคช
เฉลิมแผนภูคาไท	ชเรศทรง ¹

แม้วรรณคดีเรื่องนี้ จะแต่งขึ้นหลังลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงถึง 21 ปี แต่
 ลักษณะของริ้วกระบวนการพยุหยาตราที่กวีไคบันทึกภาพมานั้น ยังคงยึดถือตามแบบแผน ดังที่ไค
 กล่าวไคในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงทุกอย่าง จะต่างกันอยู่บ้าง ก็ตรงที่พระยาตรัง มิไค
 กล่าวถึงริ้วกระบวนการโดยละเอียดทุกตอน เช่น เมื่อกล่าวถึงกระบวนการเรือชั้นนอก ก็เริ่มบันทึก

¹พระยาตรัง, เรื่องเดิม, หน้า 118.

ตั้งแต่เรือชัยขรรค์ดาว และเรือดาวมโหฬาย ซึ่งเป็นเรือที่อยู่ในคัมภีร์ 9 จนถึงเรือในคัมภีร์ 13¹ จากนั้น ก็กล่าวถึงเรือเลี้ยงผาใหญ่ เรือมาใหญ่ ซึ่งเป็นเรือรักษาประตูหน้าชั้นนอก กล่าวถึงเรือในกระบวนหน้าชั้นในว่ามีเรือกิเลน และเรือในคัมภีร์ 22, 23, 24, 27, 31, 32² โดยมีเรือชัยขรรค์และเรือรัตนทิมา เป็นเรือประตูหน้าชั้นใน สำหรับเรือในกระบวนพระราชยานนั้น พระยาตรังบันทึกภาพโคละเอียค และบันทึกภาพของเรือในกระบวนโคครบทุกลำ ส่วนกระบวนหลังชั้นในมิได้กล่าวถึงเรือโตก่าแห่งอาทิตย์ เรือโตกฤทธิพิชัย เรือเลี้ยงผาน้อยและเรือมาน้อย ซึ่งเป็นเรือที่อยู่ในคัมภีร์ 40 และ 41 ตามลำดับ และมีโคบันทึกภาพเรือในกระบวนหลังชั้นนอกแต่อย่างใด

กล่าวได้ว่า การบันทึกภาพกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ในเรื่องโคลงคันเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้ พระยาตรังใช้วิธีบันทึกภาพเช่นเดียวกับเจ้าพระยาพระคลัง(หน) แต่ลักษณะของการบันทึก กระทำได้ไม่ละเอียดเท่า ทั้งนี้เพราะพระยาตรังมิได้มุ่งที่จะบันทึกให้เป็นตำราอย่างเช่นลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง แต่มุ่งบันทึกภาพเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ ซึ่งการบันทึกภาพทำนองนี้ มีลักษณะการบันทึกเช่นเดียวกับการบันทึกในเรื่องโคลงปราบดาภิเษก เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ระหว่างคัมภีร์ 11 และ 12 กล่าวว่ามีเรือชัยชนะชกการ, เรือชัยชำนานุชกรกรรม แทรกอยู่อีกคู่หนึ่ง เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง

²ดูรายละเอียดในวิทยานิพนธ์นี้, หน้า 48 - 50.

100 คู่ จำปี พลแตงฝรั่ง แตรงอนและพนักงานเป่าสังข์ ชาวเครื่องเชิญพระเครื่อง
ออกญาปลัด 6 คู่ เคียงคานหามทั้ง 2 ข้าง ทอดวยหลวงอินทร์-พรหม อีก 8 คู่ เป็นสุด
กระบวนหลวง กระบวนหลังแทเป็น 4 ร้ว¹ เป็นกระบวนของหลวงเหล่ากรมทหาร
พนักงานเชิญเครื่องสูง มาตนชั้นระวาง 2 มา และเกณฑ์ค้อย่างฝรั่งลากปืนจ่ารง 2
กระบอก นอกจากนั้นเป็นกระบวนพระบรมวงศานุวงศ์ที่ตามเสด็จเป็นอันสิ้นสุดกระบวนเพียง
เท่านั้น²

เนื่องจากพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ เป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ดังนั้น การบันทึก
ภาพต่าง ๆ ในริ้วกระบวนพยุหยาตจึงมิได้กระทำอย่างละเอียดทุกขั้นตอน แต่คงเลือกบันทึก
เฉพาะตอนที่เห็นว่ามีค่าสำคัญและมีความงามควรแก่การบันทึกเท่านั้น ข้อนี้เห็นได้จาก
การบันทึกภาพทหารบางหมู่บางเหล่าว่าแต่งกายสวยงามอย่างไร และถืออาวุธอะไรบ้าง
ดังเช่น

มานำพยุหยาต	แผนททยาน
ขุนชี้อธิรงฉาน	แปดถวน
สี่สี่อัสสะคราญ	นุ่งสนับ เพลาแฮ
ชลีบโทกชัตดาวลวน	แลนมาชาญเชิง ³

อย่างไรก็ดี วรรณคดีเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นภาพริ้วกระบวนพยุหยาตรา (กระ
บวนราบ) ที่ใช้ในพิธีเสด็จพระนครในสมัยรัชกาลที่ 2 ว่าเป็นลักษณะของกระบวนพยุหยา
ตราใหญ่ แม้การบันทึกจะมีได้กระทำโดยละเอียดทุกขั้นตอน แต่ภาพที่ได้บันทึกมานั้น ก็พอ
จะแสดงหลักฐานได้ว่าเป็นลักษณะของกระบวนพยุหยาตราใหญ่ มิใช่กระบวนเสด็จอย่างสามัญ

¹ร้ว หมายความว่า เป็นเส้นเป็นสาย หรือหลายเส้นหลายสายเรียงขนานกัน

²ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2
เล่ม 1 พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2505) หน้า 40-44.

³พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 33.

3.3 วิเคราะห์ลิลิตกระบวนแหพระกรืนพยุหยาตราในแง่ของวรรณคดีร้อยกรอง ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนพยุหยาตรา

ลิลิตกระบวนแหพระกรืนพยุหยาตรา บทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ จัดเป็นวรรณคดีร้อยกรองที่เกี่ยวข้องกับกระบวนพยุหยาตราอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งองค์คุณนิพนธ์ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้ใช้เป็นแบบแผนการจัดกระบวนพยุหยาตรา เช่นเดียวกับลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) เนื้อหาของวรรณคดีเรื่องนี้ กล่าวถึงกระบวนแหพระกรืนพยุหยาตราทั้งทางสถลมารคและทางชลมารค ในสมัยรัชกาลที่ 3 อย่างละเอียด ทางสถลมารคนั้น ทรงจำแนกให้เห็นลักษณะของริ้วกระบวนทั้งที่เป็นพยุหยาตราอย่างใหญ่และอย่างน้อยอีกประการหนึ่งด้วย

การบันทึกภาพริ้วกระบวนพยุหยาตราในวรรณคดีเรื่องนี้แบ่งออกเป็น 3 ตอน ตอนต้นกล่าวถึงริ้วกระบวนแหพระกรืนพยุหยาตราใหญ่ทางสถลมารค เริ่มตั้งแต่กระบวนมานำ มีขุนหมื่นมามทวดไทย คือ ขุนโจอมพลล้าน ชีมาวิรุณรัศมี เดินอยู่ในแนวขวา ขุนสท้านพลแสน ชีมาศรีสรรพวงค์ เดินอยู่ในแนวซ้าย ดังตัวอย่างรายชื่อในตอนนี้ว่า

ฝ่ายขุนโจอมพลล้าน เกลองและคานทักษิณ พาทิรินทร์ชื่อรวางมี
วิรุณรัศมีหมู่เขียว ชายศรีเขียวคู่จกัน ศรีสรรพวงค์สมญา
ขุนอาชาชายคาน สท้านพลแสนเสนอนาม...."¹

ถัดจากกระบวนมานำเป็นกระบวนมาเดิน เริ่มด้วยสนมตำรวจใหญ่ชายขวา ถัดซงหักทองขวางนำหน้าริ้วกระบวน ไพรหลวงกองมาจุง มีพนักงานจุงมา มาละ 4 รวมทั้งสิ้น 20 มา (80 คน) กระบวนมาจุงทั้ง 20 มา มีระวางและเดินเรียงตามลำดับ ตัวอย่างโคลงที่กล่าวถึงกระบวนมาเดิน บางตอน...

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ, เรื่องเดิม, หน้า 7.

แกลงนามมาซึ่ง	จุงลี ลาศแฮ
ที่หนึ่งสังขรมี	เอออกาง
ศรีล่อเลอศอินทรีย์	สอาดอาคม เอี่ยมเอย
เสมอมรมาสร้าง	สฤทธิไวเฉลิมเวียง
ลมายแมนเขียนชื่อ	อาชา ชาติเอย
คำผ่านที่โศคลา	คลาศคลาย
ราหูจับจันทร์นา	มกรหมึก เหมือนฤ
เคอนที่ตรีระยะบาย	พยศา เตนเห็นงาน ¹

ถึกระบวนมาเคิน เป็นกระบวนรถ ในที่นี้กล่าวว่ามีรถ 3 คัน รถอย่างฝรั่ง 2 อย่าง จีน 1 ขนรถมีเอาไตรกรฐิน มีพนักงานเฝ้าเอาไตรกรฐินรถละนาย อย่างเช่น ตอน ที่กล่าวถึงรถคันที่ 3 ว่า

รถทรงฝรั่งที่สาม	งามเทียมโทมิ่งมา
ศรีหมอกมัวสลัวหลา	หลากล่ำคำกล
คนหนึ่งหมอกธมายมุก	หนึ่งหมอกขมุกขมัวตั้ง
นามตำแหน่งรวงทั้ง	คูไวเป็นเฉลิม แลฤ ²
มีไตรในรถทั้ง	ไตรรัต แลฤ
ขุนพินสุภรัตจัต	แจกให้
ละรถละนายนัด	หมายมอข เขาเอย
สามรถทวาทศชี่	พวกผู้ตามประจำ ³

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

เมื่อสิ้นสุดกระบวนการเป็นกระบวนการพลเคินเท้า มีพื้นที่ขยรชู่ถ้อง 9 ชาย นำวีว
เคินอยู่แถวกลาง มีขุนหมื่นตำรวจใหญ่ ถ้อง 5 ชายเคินนำกระบวนการไพรพล เคินเท้าอีก
14 หมู ถัดกระบวนการเคินเท้าถึงกระบวนการข้างแหหน้า ซึ่งประกอบด้วยกระบวนการข้างคั้ง
กระบวนการแหงญาข้างทั้ง 8 และกระบวนการข้างพั้ง กระบวนการแหงญาข้างทั้ง 8 นั้น บนหลังพญา
ข้างทั้ง 8 นั้น ตั้งพานทองสองชั้นใส่ยาไตรกรีน : รูปกระบวนการประกอบด้วยพั้งนำ 1 พญา
ข้าง 1 พั้งตาม 2 พลายแทรก 1 คั้งตัวอย่างโคลงเมื่อกล่าวถึงพั้งนำ และพญาข้าง
ลำดับที่ 5 ในกระบวนการแหงญาข้างทั้ง 8 ว่า

ขบวนหาคชาชาติให้	นำดี ลาศแฮ
เฉลิมอาศน์ทองกิริณี	เรียกรอง
สี่ศอกคืบอินทรีย์	สูงขนาด วัฒนา
หลังเรียบรเบียบบาทจ้อง	ย่างย้ายไปเสทือน
จ่านงกิริรักษทั้ง	สอสาร
ความญชคือคชบาล	ฝากเฝ้า
ขบขี้คิลบทมาลัย	เมื่อมารค
ถับถับถึผีเทา	ยาตรเยื้องบาทสเทิน
กระบัตร์ตนาคญ	เสนอนาม พรฤา
บรมฉันทันตสรพงาม	เลอคแด
ศรีหลากเลทโลหตามพ	ควงเนตร เสวตรเอย
พนต์เทียบทองถ้องแท	พิลาศล้า เหลืองพรรณ ¹

ต่อจากกระบวนการข้างแหหน้าถึงกระบวนการข้างพระที่นั่ง ซึ่งมีเจ้าพระยาไชยานุภาพ
เจ้าพระยาปราบไตรจักร พลายมงคลจักรวาล พลายพิมานจักรพรรดิ ข้างพระที่นั่งทั้ง
4 เชื้อกัน มีพั้งนำเชือกละ 1 และมีพลายเคินตามหลังอีก 1 ตัวอย่างการบันทึกภาพ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 51.

กระบวนช่างพระที่นั่ง เช่น ตอนทีกล่าวถึงเจ้าพระยาไชยานุภาพและพั่งนำ
ทรงบันทึกลงให้เห็นภาพใดอย่างละเอียดดังนี้...

พั่งนามกรไลแก้ว	กิริณี น่านา
สูงสี่ศอกอินทรี	วัดไค
เศษสิบเอ็ดคองคูลี	แลพิลาศ ลักษณะเฮย
ท่ายคชตัวเลวไท	ซึงเหมอลควาญ
ถักถึงคเชนทรแต่งตั้ง	เครื่องคชา ชารแฮ
ที่หนึ่งพั่งพอดตา	เลอศล้า
เจ้าพระยาชื่อไชยา	นุภาพ นาพอ
หกศอกสูงตระหง่านง่า	แงเง้อมสง่างาม
คชาธารที่เอกตั้ง	ผจงจัด แต่งนา
ปักเสวตรฉัตร	เจ็ดชั้น
อัญญาวุธทรงกษัตริ	แปดเล่ม แอเฮย
ทอดที่ผูกหมัดหมั้น	กับแก้วบันได
นายนุภาพเรื่องภพญ	ถลองคช ทอนา
หมั้นภักดีศวรยศ	ซื่ออ้าง
ฝ่ายชายศักดิ์ปรากฏ	ตำรวจในนา
สถิตยที่ทามกลางช่าง	ทอนทวยควาญประจำ ¹

ถักจากกระบวนช่างพระที่นั่ง เป็นกระบวนพลเคินเท้าอีก 15 ชนิด ๆ ละ 40 คน แต่ละชนิดคั่นด้วยระแทะ 1 คั่น เป็นอันสิ้นสุดกระบวน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-68.

เนื้อเรื่องตอนที่สองกล่าวถึงวีวาระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค
องค์ผู้พนันขบวนบันทึกภาพในวีวาระบวนเริ่มแต่มานำคู่แรกคือ แมนมณีรัตน์ (แนวขวา)
ประกายพุดกษ (แนวซ้าย) จากนั้น ทรงกล่าวถึงกระบวนหน้า ซึ่งมีพระยาเทพอรชุน(ขวา)
พระยาราชนิกุล (ซ้าย) เค็นอยู่ปลายริ้วนำ ตามด้วยกระบวนแปดตำรวจหัวพันทั้ง 8 กรม
เค็นริ้วนอก 2 แถว ริ้วใน 2 แถว ถัดกระบวนแปดกรมตำรวจ เป็นกระบวนทหารในแต่ง
กายเช่นเดียวกับพลกรมตำรวจทั้ง 8 กรม ในระหว่างริ้วคั่นด้วยพอกดอง พดตรงอน พด
แตงฝรั่งและพดเป่าสังข์ จากนั้นถึงกระบวนพระราชยาน มีแถวพนักงานเชิญเครื่องสูง
คู่แรกเทิดฉัตร 7 ชั้นพื้นเหลือง ถัดไปเทิดฉัตร 5 ชั้นพื้นเขียว ฉัตร 5 ชั้นพื้นแดงและ
ฉัตร 5 ชั้น พื้นสีฟ้า ตามลำดับ ระหว่างฉัตร 5 ชั้น 3 คู่ มีบังแทรก 2 คู่ สดับกับริ้ว
ฉัตร ตามด้วยมหาดเล็กเชิญพระแสงเค็นระหว่างกระบวนเครื่องสูง แล้วจึงถึงพระบรม
ราชยานพระที่นั่งคนพุดตาลทอง ซึ่งตกแต่งด้วยทองและแก้วสีต่างๆ มีพลหาม 8 คน และ
มีมหาดเล็กเชิญเครื่องราชูปโภคเค็นตามหลังกระบวนเป็นลำดับ ตัวอย่างโคลงที่กล่าวถึง
ภาพในกระบวนพระราชยาน เช่น

ถึงถึงพระที่นั่งคน	พุดตาล นามฤา
คือบรมราชยาน	ยิงพน
จรรุจรัสรัตนอุฬาร	เจดอมเนตร นาพอ
แถวทองทองสลบับลน	รวงรุ่งเรืองแสง ¹
เสด็จทรงออดกฏแก้ว	กาญจนา ภรณ์ฤา
สำหรับขัตติยราชา	เพศพร้อม
โดยชนาคราชธรรณคลา	เผด็จคัมภีร์เฮย
เกลดองอาศนมตยหมูหมอม	แผ่ฉายฉายชบวน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

พลหามแปดบุญง	ยกกาง เกงนา
เกี้ยวคาคาคุมสาวาง	โอมหมั่น
โยโยไคร้ถ้างค	เหยาเหยา ย่างเฮย
ยาทรยาทรบาททอนกระชั้น	ชวงเทาเทาเสมอ ¹

ต่อจากกระบวนพระราชยานเป็นกระบวนมาตามเสด็จ กระบวนรถ และมีกระบวนพลเดินเท้าเดินอยู่ท้ายสุดอีก 14 กระบวน

เนื้อเรื่องตอนที่สามกล่าวถึงวิวกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางชลมารค เริ่มด้วยเรือนำกระบวนคู่แรกคือ เรือเสื่อหยานชล และเรือเสื่อคำรณสินธุ์ กระบวนเรือแซเรือกลองนำชั้นนอก (เรือเจ้ากรมทั้ง 6) เรือกราบปลัดกรมตำรวจ กระบวนเรือรูปสัตว์ (มีเรือ ส่าง เรือกิเลน เรือมังกร เรือเหรา และเรือโต) เรืออสุร เรือพระยาวานร เรือกระบี่ (แตงคฤห์) เรือกราบปลัด 4 ตำรวจ เรือครุฑ เรือไชย (เรือคู่ชัก)² เรือศรีสุนทรไชย (ทรงฉาไตรกรฐิน) เรือกลองแขก (เรือคนเขื่อนำเสด็จ และเป็นเรือกลองชั้นใน) จากนั้นถึงเรือพระที่นั่งทรงชื่อ เรือพระที่นั่งชลพินาศไชย ยาว 13 วา ตกแต่งลวดลายสวยงาม ตั้งบัลลังก์บุษบก มีมหาดเล็กและพนักงานลงประจำครบครัน ตามด้วยเรือพระที่นั่งลำรอง คือ เรือเหราขามสมุทร³ ท้ายกระบวนเรือพระราชยาน มีเรือกราบประกอบัญญา ของเจ้ากรมปลัดตำรวจชายขวา เรือองครักษ์ (ประตูหลังชั้นใน) มีเจ้ากรมทหารในและเจ้ากรมกองช่างลงประจำ เรือตั้งพระเสด็จ เรือเชิญพระแสงสรรพุทธ เรือตำรวจ เรือเจ้าตำกรม เรือกราบขาทูลละอองธุลีพระบาท และเรือขุนมูลดำมาศซึ่งอยู่รังกายกระบวน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

² เรือส่าง เรือกิเลน เรือมังกร เรือเหรา เรือโต เรืออสุร เรือพระยาวานร เรือกระบี่ เรือครุฑและเรือไชย เรือทั้ง 10 คู่นี้จัดเป็นกระบวนเรือตั้งนำเสด็จ

³ เนื้อหาตอนนี้ องค์กรนิพนธ์ทรงกล่าวรายละเอียดเพิ่มเติมว่า ถ้าทรงเรือพระที่นั่งมงคลสุบรรณ ให้แต่งเรือไชยสุบรรณหงษ์เป็นเรือพระที่นั่งลำรอง มีเรือครุฑน้อยขนาดลำทรงเป็นเรือคู่ชัก

เรื่องพระราชพิธีในวิภาวดีนครตั้งกล่าวข้างต้น องค์ผู้พิมพ์ทรงพรรณนาให้เห็น
ลักษณะใดอย่างละเอียด เช่น ตอนที่กล่าวถึงเรือศรีสุนทรไชย ซึ่งเป็นเรือทางผาไตรภวิน
ก็ทรงพรรณนาว่า

บัดเรือไชยใส่ผา	ไตรทาน กรู้นเฮย
บุษบกทองรองพาน	กนกพยอม
ศรีสุนทรไชยขนาน	นามที่นั่ง นั้นถา
วาทศวัคเียนยอม	มาศควนลายเขียน
ผีพายสวมเสื้อปัก	ตุแคง คีนแฮ
จีบพิศมณมอลหมัดหมอง	ทิวถวน
กางเกงก็แปลกแปลง	อย่างยก เขี้ยวเฮย
หมวกกลีบดำควนควน	ปกเผาทุกตน
พายพิจิตรปีติมาศดำ	แลพราย เพรอศแฮ
ขุนพื่นตำรวจราย	นั่งหอม
บุษบกฟากละสีน่าย	นับแปด นายเฮย
สองปักลายนุ่งพยอม	พอกเสื้อขาวครุฑ
นักราชสองขุน	ถือธวัช อูโรธา
เรื่องอรามสามชายสับค	โยกย้าย
อาเอี่ยมก็เทียมทัด	คำรวจ แปดเฮย
สถิตย์ที่เก็จนาทาย	ที่นั่งตนชลดยาน
พื่นขุนศุภรัตทั้ง	โทเทียม สถิตย์นา
นุ่งหมตามธรรมเนียม	นั่งเฝ้า
ไตรทานพระกรู้นเตรียม	เชอญช่วย กันเฮย
เกณฑ์เปลี่ยนเวียนเวรเขา	คู่มือริบาล ¹

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133 - 134.

จากการที่ได้วิเคราะห์ลิลิตกระบวนแห่พระกรฐินพยุหยาตราฯ พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสแล้ว กล่าวได้ว่า วรรณคดีลิลิตเรื่องนี้ ไม่เพียงแต่จะจัดเป็นวรรณคดีร้อยกรองที่เกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตราเท่านั้น แต่ยังคงจัดเป็น วรรณคดีที่เป็นแบบแผนของการจัดริ้วกระบวนพยุหยาตราในสมัยต่อ ๆ มาอีกด้วย ทั้งนี้ เพราะลักษณะของริ้วกระบวนพยุหยาตราดังกล่าว เป็นลักษณะของริ้วกระบวนพยุหยาตราที่ จัดขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์ ซึ่งต่างกับริ้วกระบวนพยุหยาตราในบทนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระ คลัง (หน) ที่ยังคงยึดเอาลักษณะของกระบวนเพชรพวงในสมัยอยุธยามาใช้เป็นแบบแผน ความแตกต่างของริ้วกระบวนดังกล่าวนี้ จะเห็นได้จากการจัดริ้วกระบวนพยุหยาตรา ทาง ชลมารค ในลิลิตกระบวนแห่พระกรฐินพยุหยาตราฯ นั้น ริ้วกระบวนเริ่มด้วยเรือนำกระบวนคู่ แรก คือ เรือเสื่อหยานชล และเรือเสื่อคาร์ณสินธุ ถัดจากเรือนำคู่แรกก็เป็นเรือแซ่ 3 คู่ คือ เรือแซ่พระเช แหม้จณา และแซ่คช เรือแซ่ทั้ง 3 คู่นี้ ล้วนแต่เป็นเรือที่สร้างขึ้นใหม่ ในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่ในกระบวนพยุหยาตราเพชรพวงของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) กลับ มิได้กล่าวถึงเรือแซ่ทั้ง 3 คู่นี้แต่อย่างใด ตรงกันข้าม เจ้าพระยาพระคลัง (หน) กลับไป กล่าวถึงเรือแซ่พระยาแขก คือ แซ่ศักดิ์บวเรศ ฯลฯ ซึ่งเป็นเรือที่กล่าวอยู่ในกระบวนเพชร พวงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทั้งสิ้น นอกจากความแตกต่างในกระบวนเรือแซ่แล้ว ในกระบวนอื่น ๆ ก็ยังมีลักษณะที่ต่างกันอยู่มาก ดังเช่น ในกระบวนเรือพระราชยาน สม- เเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ ทรงกล่าวถึงเรือสำคัญ ๆ เช่น เรือพระ ที่นั่งชลพิมานไชย เรือเหราขามสมุทรและเรือมงคลสุบรรณ ซึ่งเป็นเรือที่สร้างขึ้นใหม่ ใน สมัยรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น ส่วนกระบวนเรือพระราชยานที่เจ้าพระยาพระคลัง (หน) กล่าว ไว้นั้น นอกจากจะมีเรือที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว ยังมีเรือพระราชพิธีบางลำ ที่ไม่ปรากฏชื่อในทำเนียบรัชกาลที่ 1 รวมอยู่ในกระบวนด้วย ดังเช่น เรือพระที่นั่งศรี พิมานไชย และเรือพระที่นั่งศรีพรหมไชย เป็นต้น

ในริ้วกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคนั้น นอกจากจะแสดงให้เห็นรายละเอียด ของริ้วกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่และอย่างนอຍแล้ว องค์นิพนธ์ยังให้รายละเอียดเกี่ยว กับตำแหน่งของขุนนางที่อยู่ประจำ รวมทั้งทรงกล่าวถึงระวางข้างและระวางมาอย่าง

ละเอียดยกอีกควย เกี่ยวกับระวางข้างและมานี้ แม่จะมีกล่าวอยู่บ้างแล้วในเรื่องลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง แต่เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ก็มีใ้กล่าวถึงรายละเอียดยกมากนัก ประการสำคัญระวางข้างและมาที่เจ้าพระยาพระคลัง (หน) นำมากลานั้น ล้วนแต่เป็นระวางข้างมาในวิวาระบวนพยุหยาตราขึ้นพระพุทธรูปทรงอุชยา ครั้นมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ระวางข้างมาดังกล่าวถูกเปลี่ยนแปลงและมีการเพิ่มเติมขึ้นใหม่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ เองก็ทรงบันทึกภาพวิวาระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค ตามที่ท่านได้ทรงเห็นในช่วงเวลานั้น (ในสมัยรัชกาลที่ 3) และอาศัยข้อมูลที่กรมหมื่นไกรสรวิชิตรัจฉาทำให้เป็นเครื่องประกอบบางบางส่วน จึงทรงสามารถพรรณนารายละเอียดดังกล่าวได้ครบถ้วน ดังตัวอย่างโคลงที่กล่าวถึงกระบวนมาเดินในเรื่องนี้ ว่า

หกหนแดงผ่านพื้น	อินทรีย์
ขนานวิเวกเวหาณี	ข้อมา
ลำดับสับแซรมศรี	ทรายสอาด อาทมเอย
บัญญัติขยของยาตราฟ้า	ยิงฟ้าและแสง
ที่อุรุอศวเลอศล้า	เหลือองศรี
เสาวภาคยพรรณโสภี	ผองแฉว
ไทรณูร์ศมี	รวางเรียก นามนา
ชาญศึกยีกหาญแกลว	กลั่นกลากกลางสมร
อศิศรคำแห่งเกา	กายา เขี้ยวแฮ
เนกพิรุณาชา	ชอตั้ง
คารินทรคารา	ไทรราช
เรวรีผีเทาหัง	เทศแต่เผ่าพงษ์ ¹

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18 - 19.

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะวิวักระบวนพยุหยาตราในบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ และในบทนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แล้วจะเห็นว่า แม้วีทั้ง 2 ท่านนี้จะมีจุดมุ่งหมายที่จะมุ่งบันทึกภาพวิวักระบวนพยุหยาตรา เพื่อให้เป็นแบบแผนในการจัดวิวักระบวนในสมัยต่อมาที่จริง แต่ลักษณะวิวักระบวนพยุหยาตราที่ได้กล่าวไว้นั้น มีส่วนแตกต่างกันอยู่มากทีเดียว เจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น บันทึกภาพวิวักระบวนโดยอาศัยแบบตำราเพชรพวงครึ่งกรุงเก่าเป็นหลัก ภาพวิวักระบวนที่กล่าวถึง จึงมิใช่ภาพวิวักระบวนที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 อย่างแท้จริง ดังหลักฐานเกี่ยวกับกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ส่วนวิวักระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคนั้น ก็จัดเป็นวิวักระบวนพยุหยาตราขึ้นพระพุทธรูป ซึ่งในยุครัตนโกสินทร์ก็ได้เสด็จบ่อยครั้งอย่างเช่นครึ่งกรุงศรีอยุธยา ดังนั้น วิวักระบวนพยุหยาตรา บทนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) จึงเป็นเพียงหลักฐานที่แสดงให้เห็นภาพการจัดวิวักระบวนครั้งอยุธยาตอนปลาย และเป็นแบบแผนที่จะนำมาใช้ในการปรับปรุงเกี่ยวกับการจัดวิวักระบวนพยุหยาตราในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยบางตามสมควร ส่วนวิวักระบวนพยุหยาตรา บทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ นั้น เป็นภาพของวิวักระบวนพยุหยาตราที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ลักษณะของวิวักระบวนจึงมีส่วนที่ถูกคิดแปลงไปจากของเก่าบางตามความจำเป็น ดังหลักฐานที่กล่าวถึงกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคนั้นแล้ว สำหรับวิวักระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ คงจะได้แบบอย่างมาจากวิวักระบวนคเชนทร์พยุหยาตรา และวิวักระบวนอัครพยุหยาตรา บทนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เพียงแต่นำเอากระบวนทั้ง 2 มารวมเป็นกระบวนเดียวกัน และเพิ่มเติมรายละเอียดอื่น ๆ ซึ่งได้ดัดแปลงหรือเพิ่มเติมขึ้นใหม่ครั้งรัตนโกสินทร์ เช่น การกล่าวถึงกระบวนรถ การกล่าวถึงระวางข้างมา และการไทรายละเอียดเกี่ยวกับการแต่งกายของเหล่าทหารในกระบวน เป็นต้น

เท่าที่ได้วิเคราะห์ลักษณะกระบวนพยุหยาตราในวรรณคดีประเภทร้อยกรองตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1 ถึง 3 พอจะกล่าวได้ว่า

ลักษณะกระบวนพยุหยาตราที่กล่าวในวรรณคดีประเภทร้อยกรองดังกล่าว เป็นลักษณะของ
 กระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่ ซึ่งมีทั้งกระบวนทางชลมารคและทางสถลมารค ลักษณะ
 กระบวนพยุหยาตราใหญ่นี้ จำเป็นต้องใช้คนมากถึง 10,000 คน ถ้าเป็นกระบวนพยุหยา-
 ตราทางชลมารคก็ต้องมีเรือไม่ต่ำกว่า 100 ลำ ดังนั้น ลักษณะของกระบวนพยุหยาตราจึง
 เป็นกระบวนขนาดใหญ่และมีความสวยงามมากที่เกี่ยวส่วนสาเหตุที่ผู้อ่านมีอาจมองเห็นภาพ
 ของริ้วกระบวนไต่ละเอียดทุกตอนก็เพราะ กวีแต่ละท่านมีวิธีการบันทึกภาพที่ต่างกัน ในสมัย
 ยุคยา กวีมุ่งบันทึกภาพความงามของริ้วกระบวนตอนใดตอนหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น กระบวน
 เรือพระราชยาน กระบวนช่างทรง หรือกระบวนมาทรง เป็นต้น การที่กวีไม่บันทึกริ้ว
 กระบวนโดยตลอด ก็เพราะเห็นว่า สมัยนั้นมีแบบตำราของกระบวนพยุหยาตราอยู่แล้ว จึง
 มิจำเป็นต้องบันทึกภาพเพื่อใช้เป็นแบบตำราอีก ภาพกระบวนพยุหยาตราในสมัยยุคยาจึง
 ออกมาในรูปของการชมความงาม และการเปรียบเทียบความงามนั้น ๆ กับสิ่งต่าง ๆ เช่น
 การเปรียบเรือสุวรรณหงส์ว่างามประจุกหงส์ซึ่งเป็นพาหนะของพระพรหม เป็นต้น ส่วนการ
 บันทึกภาพริ้วกระบวนพยุหยาตราในวรรณคดีประเภทร้อยกรองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 (รัชกาลที่ 1 - 3) กวีมักจะมุ่งบันทึกภาพริ้วกระบวนพยุหยาตราอย่างละเอียด ทั้งนี้เพราะ
 ต้องการบันทึกภาพเอาไว้เพื่อใช้เป็นแบบตำรา การบันทึกภาพจึงต้องกระทำตั้งแต่เริ่มต้นจน
 สิ้นสุดกระบวน ดังเช่น การบันทึกภาพในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง เป็นต้น และด้วยเหตุที่
 มุ่งบันทึกเพื่อใช้เป็นแบบตำรานี้เอง จึงทำให้ขาดลักษณะการบันทึกภาพความงามของริ้ว
 กระบวนไปบางส่วน อย่างไรก็ตามวรรณคดีประเภทร้อยกรองที่บันทึกภาพกระบวนพยุห-
 ยาตรา ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยหลัง ๆ เช่น โคลงคั่นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
 เลิศหล้านภาลัย กิติ โคลงปราบดาภิเษกเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-
 หล้านภาลัย หรือลิลิตกระบวนแห่พระกรุณาพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารคก็ กลับยึด
 เอาลักษณะของการบันทึกภาพทั้ง 2 แบบมาใช้ประสมกัน คือ นอกจากจะบันทึกเพื่อใช้เป็น
 แบบตำราแล้ว ยังบันทึกภาพความงามของกระบวนพยุหยาตราไว้ด้วย ลักษณะดังกล่าวนี้
 เห็นได้ชัดในวรรณคดีเรื่อง "ลิลิตกระบวนแห่พระกรุณาพยุหยาตราทั้งทางสถลมารคและทาง
 ชลมารค" ซึ่งโคลงกล่าวมาแล้วข้างต้น